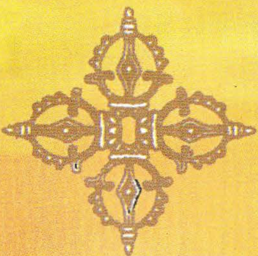
त्रिरत्न

त्रि–रत्न

Tri-Ratna

प्यला: पौ

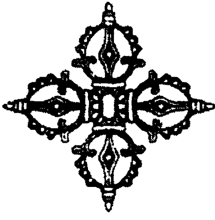
बौद्ध विहार संघ

अक्षयेश्वर महाविहार

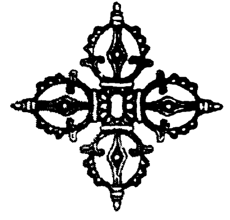
पुच्वः, यल

बौद्ध विहार संघ, यल

त्रि-रत्न

प्यला-पौ

दँ : १ ल्या : १ ने.सं. ११४० कछला २०७६ कार्तिक

संरक्षक
नानीकाजी शाक्य
नायो

संयोजक/सम्पादक
गौतममुनि बज्राचार्य

सम्पादक मण्डल
चन्द्रबहादुर शाक्य
सानुमान बज्राचार्य
पुष्पराज बज्राचार्य

ग्वहाली
अनिलबीर बज्राचार्य
मिलन शाक्य
ज्ञानेन्द्र शाक्य
खेमराज शाक्य
सुरेन्द्रकुमार शाक्य
विश्वास बज्राचार्य
सन्दिरा बज्राचार्य
बुद्धलक्ष्मी शाक्य

मुद्रक
राजमति प्रेस
फोन : ५५३४५२७

पिकाक
बौद्ध विहार संघ, यल
अक्षेयश्वर महाविहार
पुच्वः, यल ।
फोन : ५५२७६७०

विद्याचरणसम्पन्न सुगतो लोकवित्परः ।
निर्ममो निरहंकारः सत्यद्वयनयस्थितः ।।

नामसंगीति

विद्यायाआचरणं संयुक्तम्ह, भिंनकवंम्ह तथागत, लोकस्यूम्ह, तःधंम्ह, जिगु धयागु मदुम्ह, जि धयागु अहंकार मदुम्ह, संवृति सत्य व परमार्थ सत्य निगुया मार्गे च्वंम्ह ।

कायेनैव पठिष्यामि वाक्पाठेन तु किं भवेत ।
चिकित्सापाठमात्रेण रोगिणः किं भविष्यति ।।

बोधिचर्यावतार

शरीरं हे आचरण याये, म्हुतुंजक पाठयाना छुयाये ?
आचरण मयासे म्हुतुंजक हालाजुया छुहे सार दइमखु ।

सब्बे सङ्खारा दुक्खाति यदा पञ्ञाय पस्सति ।
अथ निब्बिन्दति दुक्खे एस मग्गो विसुद्धिया ।।

धम्मपद

फुक्क संस्कार (नाम, रुप, धर्म) दुःख खः धका गुबले प्रज्ञा ज्ञानं खंका काइ उबले सांसारिक दुःखं विरक्त जुइ । थ्व हे विशुद्ध जुइगु मार्ग खः ।

गुइत:या तग्व: चिभा:

ज्ञानेन्द्र शाक्य

यल देय्या पूर्वरिखे सिथय् ला:गु ऐतिहासिक महत्वं जायाच्वँगु प्राचीन थाय् गुइत: त्वा: ख: । थुगु त्वालय् प्रथम श्री महाविहार, वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार नाँया स्वँगू मूल बहि:त छ्थासं दया थ:थ:गु हे संघ व्यवस्था दया च्वँगु लगायत अनेक विशेषतां जा:या च्वँगु दु । संक्षिप्तं थुपिं विशेषतात थुकथं दु ।

१) **धँल्या: हिटी व गुइत: अजी** - गुँला पर्वया अवसरय् बहि:द्य: ब्वयेगु परम्परानुसार थन त्वालय् धँल्या: हिटी व गुइत: अजीया प्रतिमा ब्वया तइगु दु । गुकि यात आपालं श्रद्धालुपिन्सं भाद्र कृष्ण प्रतिपदा कुन्हु थन वया दर्शन व पूजन या:वयेगु यानावयाच्वँगु दु ।

२) **तुलाँ पौ** - दीपंकर तथागत प्रमुख भिक्षुसंघ विज्याका सर्वानन्द जुजुं दीपावती नगरय् सम्यक् दान पञ्जदान न्यायेकुगु बाखँ दुथ्याना च्वँगु सर्वानन्द नृप जातक चित्रित ३६ फिट हाक:गु तुलाँ पौ बहीद्यो: ब्वयेगु भ्:वलय् ब्वयेगु यानावयाच्वँगु ।

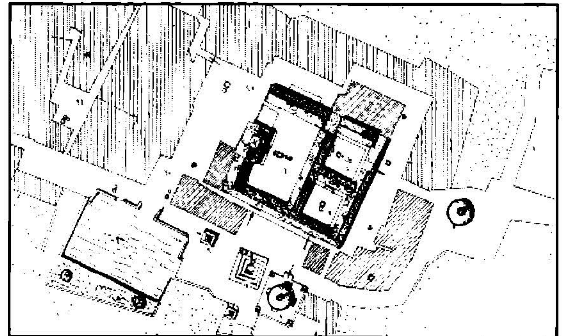
३) **पञ्जदान पर्व** - पञ्जाष्टमीया दिनस पञ्जदान न्यायेका हनेगु परम्परा दकले न्हापां शुभारम्भ जूगु थाय् या रूपय् प्रसिद्धगु ।

४) **गुंगु अंक लिसे संयोग** - थुगु त्वा: गुंगु तला दुगु देग:, गुधा: हिटी, गुंग तुं आदि गुंगु अंक मिलय् याना धर्मकिर्ति त निस्वना त:गुलिं 'गुसतल' धका नामाकरण जुया च्वँगु ।

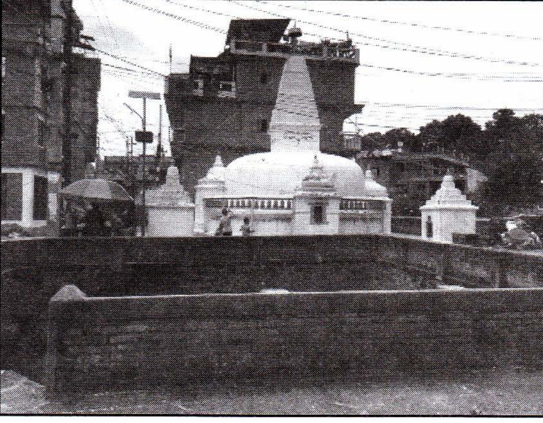
५) **बुद्ध मूर्ति** - नेपा:या बहा बहि:स स्थापना याना त:गु क्वापा:द्य, गन्धुरीदेवताया मूर्ति त मध्ये दक्वसिवे त:धिक:गु बुद्ध मूर्ति निस्वना त:गु ।

६) **सर्वप्राचीन अभिलेख** - यल देशय् दुगु बहा:बहि:स दया च्वँगु अभिलेखत मध्ये दक्वसिवे पुलाँगु शिलाभिलेख[1] दुगु बहि: प्रथम श्री महाविहार जुया थुगु बहि: ऐतिहासिक प्रमाणया आधारय् हालया लागि सर्वप्राचीन बहि: जुया च्वँगु दु। (राजवंशी, २०७२, पेज - ७४)

थुजा:गु हे अनेक विशेषतां जाया च्वँगु थुगु त्वालय् निस्वना त:गु थी थी धर्मकिर्ति त मध्ये वसुच्चशील महाविहारया चुलंचु च्वँगु त:गो चिभा: (धान्याराश्याकृति चैत्य - हिटी फुसेच्वँगु चिभा:) व गुस्तल महाविहारया चुलंचु च्वँगु तग्व: चिभा (वेदिकोपरिस्वयम्भू चैत्य - ग:सि चिभा:) नं ख: (शाक्य, २०५० पेज-४८)। थुपिं मध्यय् हिटीफुसय् च्वँगु चैत्यया ऐतिहासिक सांस्कृतिक महत्व व चैत्य वास्तुकलाया म्हसिका थन न्ह्यथनागु दु ।

गुइत: त्वा:या नक्सा

गुइतःया हितिफुसय् च्वंगु तग्वः चिभाः
(धान्याराश्याकृति चैत्य)

स्तुप - चैत्य - चिभाः

बौद्ध वास्तुकला धायेबले प्रमुखतः विहार व स्तुप वा चैत्य न्ह्योने वइ । विहार बुद्ध सहित भिक्षुसंघ च्वनेत दयेका तइगु आवास खः थें स्तुप व चैत्य बुद्ध व बुद्धज्ञानया प्रतिक स्वरूप पूजा, ध्यान व प्रशिक्षणया लागि निर्माण याइगु वास्तुकला खः गुकि विहारय् थें दुने वना निवास यायेगु याइ मखु । स्तुप व चैत्य दयेकेगु परम्परा बुद्ध सिवे यक्व न्हापां निसें हे दुगु खः । अथेहे बुद्धकालय् बुद्धया अस्थिधातु, केशधातु, दन्तधातु गर्भय् तया चैत्य दयेकुगु प्रसँग थन उल्लेखनीय जु । बौद्ध वाङ्मयय् चैत्य प्यथी कथं ब्वथलातःगु दु ।

१) **शारीरिक चैत्य** - भगवान बुद्धया शरीरया अस्थि अथवा अन्य धातु गर्भय् तया दयेका तइगु,

२) **परिभोग चैत्य** - भगवान बुद्धं प्रयोग याःगु वस्तु गर्भय् तया दयेका तइगु,

३) **उद्देश्य चैत्य**- लोकय् पुण्य अभिवृद्धि यायेगु पवित्र उद्देश्यं श्रद्धालुपिन्स दयेकिगु,

४) **धर्म चैत्य**- धर्म संग्रहयाःथाय्, संयायन याःथाय् उकिया संस्मरणया रुपय् दयेकिगु वा अमूल्य धर्मस्कन्ध गर्भय् तया दयेकिगु

नेपालय् हाल स्तुप, चैत्य व चिभाः पर्यायवाची कथं छ्यलेगु याः । यद्यपि थुपिं खँग्वःतय् दथुइ छुँ भेद दु । थुकियात छको दुवाला स्वये ।

स्तुप -

'स्तुप' खँग्वःया अर्थ इतिहास कालक्रमानुसार थी थी कथं दु । उपिं मध्यय् अस्थिधातु तया चा व लोहँ दाँमुना दयेकिगु द्वँ यात बुद्धकालय् 'थुवे' धाइगु खः । उथेंहे जाःगु द्वँयात नेपालय् 'थुवे' खँग्वः अपभ्रँश जुया 'थुर' धका धयावयाच्वँगु दु। थ्व थुवे यात संस्कृतं स्तुप धाइगु खः । नेपालय् यलया प्यँग थुर वाहेक द्वक्व थजागु वास्तुकलायात चैत्य हे धका सम्वोधन यानावयाच्वँगु दु । स्वयम्भू महाचैत्ययात स्तुप धका सम्बोधन गनंयाना तःगु मदु । अंग्रेज लेखकपिन्स जक स्तुपा धका प्रयोगय् हःगु खः । उकिं नेपाःया सन्दर्भय् यलया प्यँग थुर जक स्तुप खः । बाकि दक्वँ चैत्य खः ।

चैत्य -

चैत्यया अर्थ दुवाला स्वयवले पं हेमराजं (२०५०) स्वथी कथं न्ह्यवया तःगु दु ।

क) **'चित्त चैतन्य चैत्य'**- स्वयम्भू पुराणस दुथ्याना च्वँगु शाक्यमुनि बुद्धं श्री स्वयम्भू महाचैत्य दर्शन याःविज्यावले याःगु स्तुति वाक्यस चैत्ययात 'नैराकारं निरञ्जनं गगनवदनिशं चित्त चैतन्य चैत्य' अर्थात् आकाश समान जुया छुँ आलम्वनलिसे लिप्त मजुगु प्रभाश्वरथेँ सर्वदा प्रकाशमान जुयाच्वँगु सदाकालं जागृतगु चैतन्य स्वरूप चित्त हे चैत्य खः धका परिभाषित याना तःगु दु ।

ख) **'चिताया वस्तु'**- बुद्ध बोधिसत्वपिनिगु शरीरयात विधिवत् आदहनोत्सव अग्नि संस्कार यायेधुंका ल्यँदैगु अस्थिधातु अर्थात् चित्तिवस्तुयात नं 'चैत्य' धाई । थुजागु चित्तिवस्तु संग्रहयाना अनुयायीपिन्स

भविष्यपर्यन्त वसपोलपिनिगु गुण लुमंका गौरव तयेगु, धर्म सवेग उत्पन्न जुइकेया लागि स्थापना याइगु स्मारकयात नं 'चैत्य' धका धाई ।

ग) बुद्धया पुण्यकिर्तिया संग्रह – भगवान बुद्धया गुलिनं पुण्य किर्ति दु, उगु सम्पूर्ण कुशलमूल संग्रहयात नं चैत्य धका धया त:गु जुल ।

समग्रय् स्वयवले बुद्ध ज्ञानया प्रतिक कथं धर्म सवेग उत्पन्नयायेगु निमित्तया रूपय् प्यँगू सवेजनीय स्थल (बुद्ध जन्मस्थल, ज्ञान लाभ या:गु थाय्, धर्मचक्र प्रवर्तन या:गु थाय् व महापरिनिर्वाण जूगु थाय्) लगायत मनतय्गु वस्ती नगरया थाय् थासय् दयेका तइगु धर्मया चिं यात हे चैत्य धका थुइकेमा ।

नेपा:यागु सन्दर्भय् नेपालमण्डलया बौद्ध संस्कृतिया मुक्कं आधार स्वयम्भू धर्मधातुवागिश्वरया ज्ञान जुयाच्वँगु जुया नेपाया दक्वं चैत्य आदिबुद्ध धर्मकाय स्वरूपगु स्वयम्भू महाचैत्ययागु हे प्रतिलिपि कथं दयेका तइगु ख: । उकिंजुया नेपाल मण्डलस दयेका तइगु दक्व चैत्यय् निम्नानुसार लक्षण प्रमाण अनिवार्य रुपं दया च्वनी ।

१) **नागह्रदया प्रतिक** –नागह्रदया प्रतिक स्वरूप नागो नं धिरेयाना तइ । अन्यथा ल: याप्रतिनिधित्व जुइगु अन्य वस्तु आकृति दयेका तइ ।

२) **पलेस्वाँ** –अनं च्वय् सहस्रदल पलेस्वाँ स्वरूप पद्मावली

३) **चैत्य ग्व:** –पलेस्वाँ नं उत्पन्न जूगु ज्योतिरूपयात तोपुया त:गु चैत्य ग्व: ।

४) **मिखा व उर्णा च्वया त:गु हर्मिका**,

५) **नेपा:या मौलिक शैलीया गजू** –त्रयोदश भूमि तगिं, यष्ठिमूल व ज्योतिरूप स्वरूप उष्णीष चुडामणि सहितगु गजू

चिभा: –

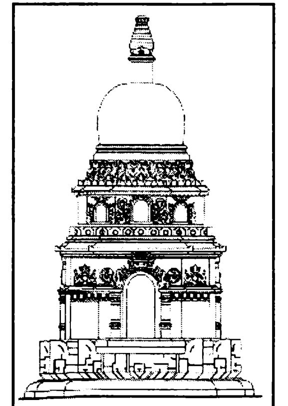
विभिन्न थाय् थासय् प्रतिष्ठापित जुया च्वँगु चैत्य चिभा:या स्थापना सम्वन्धी अभिलेखय् उल्लेख जुया च्वँगु खँग्व:त व उकिया विकासक्रमयात विचा:याना स्वय् वले 'चिभा:' खँग्व:या ब्युत्पत्ति सम्वन्धी निगू कथंया धारणा कायेमा:गु खनेदु।

क) चैत्य विहार

'चिभा:' खँग्व: 'चैत्य विहार' धैगु संस्कृत खँग्वलं व:गु ख: । थी थी प्राचीन मध्यकालीन शिलालेखय् 'चैत्य विहार', 'चैत्य वाहार', 'चितु वहार', 'चैते वाहार'[२] धैगु खँ ग्व: छ्यलेगु याना च्वया च्वँगु दु। थथे 'चैत्य' व 'विहार'निगू खँग्व: स्वाना छगू हे खँग्व: कथं छ्यलेगु या:गुया निगू कारण जुइफुगु अनुमान दु ।

१) **चैत्य विहारया अभिन्न अङ्ग** – प्राचीनकाय् चैत्य विहारया अभिन्न अङ्ग कथं दयेकीगु जुया चैत्य विहार खँग्व: नाप नापं प्रयोग जूगु खनेदु ।

२) **विहारया आकृति कथं दयेका त:गु प्यकुँला:गु संरचनाय् द्य:ने दिका त:गु चैत्य**- हानं शैली कथं विचायाना स्वयबले स्वयम्भू, खास्ति थैं जा:गु चैत्यया गर्भगृह गुम्वज जक तग्व: जुइक दयेका तइगु यात अप्पोयाना चैत्य वा महाचैत्य जक धाइगु ख:सा निगु तला, स्वँगु तला छँ थैं जा:गु चतुष्कोणाकार आधार तया उकि द्य:ने तिनि चैत्यया ग्व: दिका तइगु शैली यात 'चिभा:' धायेगु या:गु खनेदु । गुम्वजाकार स्तुपया क्वय् या आधार एक तले, वहुतले संरचना

विहारया आकृति खः । थुकिइ लुखा, झ्याः, पौ, धलिं आदिया आकृति किया तःगु दै । थुकथं विहारया आकृतिया द्यःने स्वयम्भूया स्तुपाकार ग्वः दिका चैत्य व विहारया संयुक्त स्वरूप जुया च्वँगु जुया थुकियात चैत्य विहार धायेगु याःगु खः । थ्व हे शब्द अपभ्रँस जुया 'चि बाहाः' जुल ।हानं 'चि बाहा' खँग्वः 'चिभाः' जुवंगु खः।

ख) चैत्य भट्टारक-

चैत्यया प्रतिष्ठा सम्वन्धी विभिन्न थासय् दया च्वँगु शिलाभिलेखय् 'चैत्य भट्टारक'[३], 'चैत्र भट्टारक'[४], 'चैते भदाद'[५], 'चैत्र भण्ड'[६] आदि प्रयोग जुयाच्वँगु खनेदु । 'चैत्य भट्टारक' खँग्व हे अपभ्रँश जुया लिपा 'चिभाः' जुगु खः धैगु नं विज्ञपिनिगु धापू दु ।

गुइतःया हिटिफुसय् च्वँगु तग्वः चिभाःयात नं चिभाः हे धाइगु खः यद्यपि थ्व स्वयम्भू, खास्ति चैत्यया पहःया खः । उकिं थ्व चिभाःया सन्दर्भय् क.२ कारण मिले मजू । क.१ वा ख. या कारण जक सम्भव दु ।

गुइतः तग्वः चिभाया भौतिक स्वरूपया वर्णन

वसुच्चशील महाविहार चिधँबहिःया पूर्वरिखे, बहिःलिं पिने गन्धुरीदेवताया चुलंचु यानाः दयेकातःगु तग्वः चिबाहाः वास्तुकला व प्राचीन मूर्तिकलाया छगू महत्वपूर्ण उदाहरणया कथं धस्वाना च्वँगु दु । थुगु चैत्यया दक्षिणपार्खें सत्तिक गाःहिटी दु उकिं थ्व चिभाः यात हितिफुसे च्वँगु चिभाः धका म्हसिके फु । अथेहे गुइतः पुखू, तधिकम्ह गणेद्यः, चिधिकम्ह गणेद्यः, लाय् ब्वः आदि थुगु चिभाःया जवंखवंया महत्वपूर्ण वस्तुत खः । थुगु चैत्यया शैली कथं थुकियात धान्याराश्याकृति चैत्य[७] धका उल्लेख याना तःगु दु । थुगु तःगः चिभा मुक्कं गुंग चैत्यं युक्त जुया नवचैत्यया संयुक्त स्वरूप जुयाच्वँगु दुः । गथे धासाः थुर थेँ आकार जुयाच्वँगु तग्वगुः मूल चैत्य - १ ग, थुगु तग्वःगु चैत्यया अण्डभाग लिसे प्यपुना च्वँगु प्यँगु दिशाय् निर्माण याना तःगु पञ्चबुद्धया देगःया गजूया रूपय् फुसे निस्वनाः तःगु प्यँगः लिच्छिवि चैत्य[८] (थुगु शैलीया चैत्ययात अशोक चैत्य धका नं म्हसिका वया च्वँगु दु) - ४ ग, व तग्वःगु चैत्यलिसे भचा तापाक्क प्यंगु कोणय् दयेकातःगु प्यँगः देगःचाया शीर्ष स्थानय् तया तःगु प्यँगः लिच्छिवि चैत्य - ४ ग याना मुक्कं गुंग चैत्यया कलापूर्ण संयोजन थुकि जुया च्वँगु दु। तग्वःगु चैत्य एवं मेगु देगःचात दक्वं १ फिट जाःगु फलय् दिका तःगु दु । चैत्यया थुगु फः चैत्य परिक्रमा यायेत गाक्क थाय् छिंका दयेका तःगु दु । चैत्य परिक्रमाया झ्वलय् माने चाहिकेत चैत्यया छचाखेरं ओं मणिपद्मे हुँ या षडक्षरी मन्त्र लिखित माने नं तया तःगु दु । थुगु चैत्ययात क्वँ निसे च्वयेतक्क स्वया वनेवले थी थी तगिं तगिं याना थुगु चैत्य निर्माण जुया च्वँगु दु । थुपिं तगिं तयेगु वारे छसि कथं वर्णन थुकथं न्ह्यथना च्वना ।

१) चिभाः फः

मूल चिभाःया दक्वसिवे क्वय्या तगिं २ फित जाःगु वृताकारगु फः खः । थुगु वृताकार फःयात संस्कृत भाषं 'वेदिका' धकाः धाई। वेदिका नं नाःगोया द्यःने दिका तःगु थेँ याना दयेका तःगु दु । नाग धैगु लः या प्रतिक खः ।

२ ग्वः (अण्ड)

वेदिकाया च्वसँ पद्मावली स्वरूपं भ्यो व उकिया द्योने नाःगो दयेका उकिं च्वय् चिभाःया अर्धगोलाकार 'ग्वः' अर्थात् 'अण्ड' (संस्कृत भाषं) दयेका तःगु दु । थुगु गुम्वज करिव १३ फिट जाः याना दयेका तःगु दु । थ्व गुम्वज बुद्धकाल व बुद्ध सिवे न्हापां निसे प्रचलनय् दुगु अस्थि वा अन्य वस्तु दुने तया लोहँ वा चा द्वँ मुंका दयेकिगु 'थुवे' या स्वरूप

खः । 'अण्ड' या अर्थ 'बीज' खः । थुगु 'खेँ' स दुने द्वक्व संसार न्ह्यना च्वँगु दुसा थ्व 'खेँ' हे संसार नं खः । थुगु ग्वः यात विभिन्न बौद्ध साहित्यय् 'गर्भ', 'हिरण्य गर्भ', 'गर्भगृह' धका नं धया तःगु दु । थुकिया हे कारणं चैत्ययात 'धातु गर्भ'[९] नै धायेगु याः। थ्व कथं चिभाःया ग्वः संसार व निर्वाणया संयुक्त रूपया प्रतिक खः । उकिं ग्वः या गोलाकार पिण्ड संसार खः सा उकिया केन्द्र विन्दुतथागतगर्भया प्रतिक खः । थ्व हे तथागत गर्भयात विभिन्न सन्दर्भय् धर्मकाय, बोधिचित्त, आलय विज्ञान, बुद्ध गर्भ, सुगतगर्भ धका नं धायेगु याः । उकिं थुगु गर्भगृहयात चैत्य गर्भ धका नं धाई। थुगु ग्वः दिका तःगु भ्यो व नागो बाँलुगु तगिं पद्मावली अर्थात् पलेहःया प्रतिक खः । पलेहःया अर्थ, अलिप्तता वा पवित्रता खः । पलेहःया द्यःने दिका तःगुया अर्थ (सुविशुद्धगु, सम्पूर्ण क्लेशपाखेँ अलग्ग जुया च्वँगु अमूल्य महारत्न जुयाच्वँगु सारतत्व सुरक्षित जुयाच्वँगु धैगु खः (शाक्य २०५० , पेज २८) । माध्यमिक दृष्टि स्वयेवले शून्यता ज्ञान कथं संसार व निर्वाणय् छुँ भेद खनि मखु । थुजागु हे सुविशुद्ध धर्मधातु ज्ञानकाय धर्मकाय स्वरूपगु चैतन्यया प्रतिक स्वरूप चैत्यया ग्वः दयेकातःगु खः । (Snodgrass, 1992)

३) 'चकूः' वा 'हर्मिका'

गुम्वजया द्यःने निगः मिखा व उर्णा च्वयातःगु वर्गाकारगु चकूः (संस्कृत भाषं 'हर्मिका' धका धाई, गनं थुकियात 'गला' धका नं धाई) दयेका तःगु दु । प्राचीन अशोककालीन स्तुपस अण्डया द्यःने यःसि पिहाँ वया च्वनिगु व उकियात छ्चाखेरं वालचिना (Fence) तइगु कथंया संरचना दयेकिगु खः । थ्वहे संरचना लिपा विकासक्रम लिसे थुकथं वर्गाकार संरचना दयकेगु यात । नेपालमण्डलय् दुगु मेमेगु चैत्यय् नं हर्मिकाया शैली सादा कथं जक दयेका उकि मिखा व उर्णा च्वया तइ । बुद्धकालया शब्द हम्मीय[१०] , हर्म्य अर्थात धिरेयानातःगु थाय् धैगु शब्दं हे संस्कृत भाषय् हर्मिका जू वःगु खः । चैत्यया विकासक्रमया झ्वलय् थुकियात थी थी कथंया प्रतिक स्वरूप दयेकेगु यात । उकि मध्ये हर्मिका बोधिमण्डप अर्थात् बोधिज्ञान लाभ याना विज्याःगु आसन गुगु स्थानं ज्ञानया ज्योति दक्व दिशाय् प्रसारित जुल। थ्वहे कारणं हर्मिकाया द्योने बुद्धभूमि बोधिसत्व भूमि रूपी भिन्स्वतगिं दिका तःगु जुल । अथेहे प्यँगू दिशाय् मिखा च्वयेगु प्रचलन नेपाःया मौलिक परम्परा कथं नेपालय् न्ह्यात गुगु लक्षण नेपाली चैत्यया म्हसिका जू वन । हर्मिकास च्वया तइगु मिखा बुद्धया मिखा खः गुकियात 'वज्रदृष्टि' धका धाई (Gutschow, 1997)। थुपिं प्यँगू दिशाय् च्वया तइगु मिखा वैरोचन बुद्धया संस्मरणकथं बुद्धया ज्ञानचक्षुं सर्वत्र भुवनय् सुदृष्टिं स्वयाच्वँगु धैगु अर्थ जुल।

निगः मिखाया दथुइ जवं तुइकातःगु सँ अर्थात् 'उर्णा' च्वयातःगु दु । भगवान बुद्धया स्वीनिता महापुरूषलक्षण मध्ये कपालय् दइगु 'उर्णा' छगू नं खः । ललितविस्तर ग्रन्थय् उल्लेख जू कथं थुगु उर्णा रश्मी पिहावया मारचक्रयात नष्टयाःगु प्रसँग कथं थुगु उर्णा बुद्धया उगु मारजित रश्मीया प्रतिक नं खः । थुकियात तिलकरश्मी व गभस्तिमाला धका नं धाइ ।

४) त्रयोदश भूमि तगि[११]-

हर्मिकाया द्यःने नं नाःगो, भ्यो आदि तया उकिया द्यःने त्रयोदश भूमीया प्रतिक कथं वर्गाकारगु भिन्स्वँगू तगिं दयेका द्यतनातःगु दु । प्रत्येक तगिं क्वय्या सिवे च्वय्या तगिं भचा भचा चिधँ याना दयेका तःगुलिं थुगु भाग त्वाथः थे जुया गजू थेँ आकार जुया च्वामुया वनाच्वँगु दु। गुइतःया निगोलं चैत्यया त्रयोदश भूमि खास्ति चैत्यया पहः वयेक वर्गाकार याना दयेका तःगु दु । उकि थेँ हे हलःपौ रहित जुया च्वँगु दु।[१२] नेपालमण्डलय् प्रतिष्ठापित

चैत्यस थी थी कथं थुपिं भूमि तया दयेकिगु परम्परा दु । न्यागू, न्हेगू, झिन्छगू, झिन्स्वँगू तगिंयाना दयेका तइगु मध्ये गुइतःया थुगु चिभाः झिन्स्वँगू तगिंयाना दयेकातःगु जुया थुकियात वर्गीकरण कथं वज्रयानभूमि चैत्य धका धाइगु जुल[१३] । (शाक्य, २०५० - पेज १४, Gutschow 1997 pg 23) योगदर्शन अभ्यासय् छसिंकथं पारजुया वनाच्वँगु जुया थुकियात धर्मपारङ्गतभूमि धका नं धाइ । थुकिइ नियमानुसार मार्गफलय् क्रमशः प्रतिष्ठित जुजुं वना बुद्धत्व प्राप्त यायेगु महाअनुक्रम क्यना च्वँगु खः गुकियात बुद्धयान धका धाई । थुपिं मध्यय् क्वँ निसें न्यागू तगिं तक्कयात श्रावक भूमि खः, अनं च्वय् गुंगुगु तगिं तक्क प्रत्येकभूमि खः, अनं च्वय् झिगूगु तगिं तक्क महायानभूमि खः सा अनं च्वय् झिन्स्वँगुगु तगिं वज्रयानभूमि खः ।

५) अम्वसाहाः

त्रयोदश भूमि तगिंया च्वसं छगः पादशीला तया उकिया द्यःने क्यरावायमो तया तःगु दु । थुगु बायम्वःअम्वः माः चिना दयेका तःगु थेँ आकृति ज्याना दयेकातइगु जुया थुकियात 'अम्वसाहाः' वा 'अम्वः' वा संस्कृतं 'आमलक' धका धाई । थुगु आकृति हिन्दु वा बौद्ध देगः न्ह्याग्गुलि नं गजूया क्वसँ दयेका तई । उलिजक मखु परम्परागत बुट्टा कियातःगु थाँ स्वल धासां नं थजाःगु अम्वसाहाःया आकृति तयातःगु खने दै । प्राचीनकालय् अशोक स्तम्भया छ्योः (capital) या छगू भागया रूपय् दयेकेगु चलन जूगु खः । नेपाःलय् नं शुरूशुरूया लिच्छिवि चैत्य (अशोक चैत्य)य् गजूलिइ थथे अम्वःसाहा तयेगु चलन मदु वरू चैत्यया क्वय् पाखेया भागय् कियातइगु थाँया आकृतिइ थाँया छ्योया रूपय् अम्वसाहा प्रयोग जुया च्वँगु दु (उदाहरणः आल्को हिटीया अशोक चैत्य, Gutschow 1997 pg 144)। विकासक्रमया इवलय् लिपा लिच्छिवि चैत्यय् व वयाँ लिपाया चैत्यय् थुगु अम्वसाहाः चिभाः वास्तुशैलीया अनिवार्य लक्षण कथहे त्रयोदश भूमि तगिंया च्वसँ तयेगु याना वयाच्वँगु दु । अम्वःसाहाया थुगु आकृति बुद्धत्वया तेजं थिना च्वँगु सूर्यया प्रतिक कथं तइगु खः । नेपाःया चैत्य सम्वन्धी हस्तलिखित ग्रन्थय् थुगु अम्वसाहाः अथवा केरावायेम्वः यात आष्फानकविशुद्धी धका संज्ञा विया तःगु दु (Gutschow, 1997 pg 23) । भगवान बुद्धं खुदँतक याना विज्याःगु दुष्करचर्याया क्रमय् आष्फानक योग याना विज्याःगु खः । उकिं दुष्करचर्या पाखेँ पुला वना प्राप्त जूगू बोधिज्ञानया प्रतिक कथं थुकियात आष्फानकविशुद्धी धाःगु खः ।

६) यःसि (यष्ठिका)

अम्वसाहाःया च्वसँ सियागु थाँ थे जाःगु आकृति थहाँ वयाच्वँगु दु । गुकिया 'यःसि', 'यष्ठि', 'यष्ठिका', 'यूप', 'यष्ठिमूल' आदि विभिन्न खँग्वलं म्हसिकावयाच्वँगु दु । थुगु यःसिं चैत्यया जगं निसेँ थहाँ वया च्वँगु खः । स्वयम्भू, खास्ति, गुइतः, पिम्वाहा, दौवहा, यट्खावाहा, सिंहवाहा, चिलंच्ववाहा (किपू) या चिभालय् आतक्क सियागु हे यःसि तया तःगु दु । चैत्यया यःसिप्रतिकात्मक अर्थ थी थी कथं ज्याना तःगु दु ।

क) **बोधि वृक्ष** - साँची स्तुपथेँ जाःगु अशोककालीन स्तुपय् स्वचाः ग्वःलागु चक्रावली तया चिभाः ग्वःया द्यःने सिमा बुया वया च्वँगु कथं दयेकिगु खः । अथेहे भारतया अमरावती स्तुपय् किया तःगु लोहबुट्टाय् झन् स्पष्ट जुइक सिमाया हे आकृति किया तःगु दु । थुकि यात बोधिमण्डप (हर्मिका) स बुयावयाच्वँगु बोधिवृक्ष कथं कयातःगु दु ।

ख) **सुविशुद्धधर्मधातु ज्ञानया प्रतिमूर्ति वैरोचन** - पञ्चबुद्धात्मक चैत्यया अवधारणा कथं प्यम्ह बुद्ध प्यँगू दिशाय् विराजमानयाका तइगु खःथेँ वैरोचन तथागत मध्यस्थानय् विज्याइम्ह खः । थुगु यःसि सुविशुद्धधर्मधातु ज्ञानया प्रतिमूर्ति वैरोचन तथागतया प्रतिकया रूपय् कयाः तःगु दु ।

७) उष्णीषचुडामणी

यःसिया च्वकाय् अर्धगोलाकार ज्याना सर्वबुद्धमहामुकुट उष्णीषचुडामणिया रूपय् ग्वारा छगः दयेका तःगु दु । थुगु मणि (हिरा) बुद्धरत्नया प्रतिक खः । वर्माया सर्वप्रसिद्ध स्वेदगों प्यागोडाया शीर्ष स्थानय् ला ७६ क्यारेटया असली हिरा हे तया तःगु दु । थ्व मणियात उच्चकोटिगु दर्शनज्ञानया अनुत्तर बोधिरत्न धका संज्ञा विया तःगु दु । सम्पूर्ण चैत्यया सक्षिप्त रूप थ्व धर्मकाय स्वरूप रत्न जुइगु जुया चैत्ययात चैत्यरत्न धका नं सम्बोधन यायेगु याः । चैत्य सम्वन्धी हस्तलिखित थ्यासफूस त्रयोदश भूमि तगिं निसें उष्णीषचुडामणितक्कया समग्र विषयवस्तु यात 'शून्यताविशुद्धि उष्णीषचक्र अनुत्तरसम्येकसम्बोधि भूमि' धैगु संज्ञा विया तल। थ्व अर्थय् चैत्यया त्रयोदश भूमिं निसें मणि तक्कया ब्वः पाखें पृथग्जन जुयाच्वँपि सत्वपिंस बोसिसत्व संवर धारणयाये धुंका निसें सम्येकसम्बुद्धत्व प्राप्त जुइबले तक्कया मार्ग महाक्रम क्यना च्वँगु खः ।

८) छत्र

चिभाःया यःसि व उष्णीषचुडामणियात तोपुइक सुवर्णछत्रं कुइकातःगु दु । सम्पूर्ण सम्येकसम्बुद्धत्व प्राप्त यायेगु मार्गक्रम ज्ञानयात उच्च आदरसत्कार यासे मणिरत्न जडेयाना तःगु भाव दुगु बुट्टा किया तःगु सुवर्ण छत्रं कुयेका श्रीशोभायमान जुइका तःगु जुल । सद्धर्मपुण्डरिक, ललितविस्तर, महाकर्मविभङ्ग, महावस्तु आदि ग्रन्थय् चैत्यस छत्र छायेगु पुण्यं चक्रवर्ती जुइगु, सुगति प्राप्त जुइगु, निर्वाण तक्क लाभ जुइगु खँ उल्लेख जुया च्वँगु कथं चैत्यस छत्रं कुइकिगु परम्परा न्ह्यानावयाच्वँगु खः । थुगु छत्र चैत्यया अभिन्न अंग मखु । दातापाखे चढेयाःथाय् जक छत्र दइगु खः । गुइतःया हे गःसि चिभालय् थुजागु छत्र मदु ।

छत्रया च्वय् च्वामुगु गजू छुना तःगु दु । छत्रया द्यःने हानं छगू अम्वसाहाः दयेका उकि द्यःने कलस व उकि द्यःने च्वामुसे च्वँगु मणिरत्नया आकृति दयेका तःगु दु । गजूया थुगु भाग हिन्दु वा बौद्ध न्ह्याग्गुनं देगलय् दइगु कथहे खः । थुकि दुगु पूर्णकलशया अर्थ ज्ञानया पूर्णता खः । उकि द्यःने दुगु मणिया अर्थ शून्यता ज्ञानयात महारत्नया पद वियातःगु खः ।

चिभाःस प्रतिस्थापित मूर्ति व अन्य कलाकृतिया वर्णन

थुगु चैत्यय् नं अन्य चिभालय् थैं तुं पञ्चबुद्ध मध्ये प्यम्हबुद्धपिनिगु मूर्ति प्यकुने स्थापना याना तःगु दु । पूर्वय् अभिताभ, दक्षिणय् रत्नसम्भव, पश्चिमय् अक्षोभ्य व उत्तरय् अमोघसिद्धि निस्वनाः तःगु दु । अद्भूत रूपं थ्व चैत्यय् अक्षोभ्य बुद्ध व अभिताभ बुद्धया दिशा हिइका तया तःगु दु । थथे अक्षोभ्य बुद्ध पश्चिम दिशाय् व अभिताभ बुद्ध पूर्व दिशाय् तःगुया कारणया विषयय् विभिन्न विद्वान् पिनिगु फरक फरक धापू दु ।[१४] अर्थ पूर्ण रूपं थुकथं दिशा हिला तःगु खः वा जीर्णोद्धारया भ्रुवलय् अन्जानवस थथे जूवंगु खः वा अन्य कारणं खः - थ्व विषयस स्पष्ट कारण लुइकेया लागि थप अन्वेषण यायेगु बाकि हे दनि । पूर्व स्वकेमाम्ह अक्षोभ्य तथागत पश्चिम स्वका तःगुया कारण वसुच्चशील महाविहारया मूल गन्धुरीदेवता अक्षोभ्य चुलंचु लाकेया लागि दयेका तःगु खःला धैगु अनुमान जक यायेफु । अक्षोभ्य स्थापना यानातःगु थुगु पश्चिम पाखेया देगःचाया प्रमुखत्व क्यनेया लागि थुम्ह अक्षोभ्यया द्यःप्वाः च्वय् पञ्चबुद्ध अकितगु लोहँया तोलं नं तयातःगु दु । थ्व वाहेक चैत्यया प्यकुने प्यँगः देगःचा दयेका थी थी बुद्ध बोधिसत्वपिं निस्वना तल । इसान कोण (उत्तर - पूर्व) य् पद्मपाणी लोकेश्वर, आग्नेय कोण (दक्षिण-पूर्व) य् च्वँगु मूर्ति तज्जयागुलिं स्पष्ट मजू,

नैऋत्य कोण (दक्षिण-पश्चिम) य् धर्मचक्र मुद्रा बुद्ध, वायव्य कोण (उत्तर - पश्चिम) य् पद्मपाणी लोकेश्वर निस्वना त:गु दु ।

गुइत:या बहि:विहार लिसे सम्वन्ध

गुइत:या वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार निगूलिं बहीया मूल गन्धकुटीया चुलँचु मिलेयाना छगो छगो तग्व:गु चैत्यत निर्माण याना त:गु दु । थनया स्वँगू बहि:विहारया संरचना स्वयेबले न्हापा वर्गाकारया छगू हे जक बही निर्माण जूगु खनेदु । कालान्तरय् थुगु बही निगू भागय् विभाजन जुगु व थुकि मध्यय् निगूगु ब्व नं निगू विहारया रूपय् विभाजन जूगु स्पष्ट जू । थथे विभाजन जुइ न्ह्यो थनयागु विहारया स्वरूपया अनुमान प्रमाण कथं विचा:यायेबले थुगु विहार चक्कंगु चुक दया त:धिक: जुइक दयेकात:गु कास्यमूर्ति सहितया तज्जागु देग: दुगु गुसतल नामं प्रख्यातगु विहार जुया च्वँगु ख: । विभाजनं लिपा लिपांगु कालय् बच्छि विहारया ब्वयात प्रथम श्री महाविहार नामं प्रचलित जुगु ख:सा ल्यँदिनिगु बच्छि ब्वया पश्चिमपाखेया ब्वय् निर्माण जूगु विहारया नाँ गुस्तल महाविहार व पूर्वपाखे निर्माण जूगु विहारया नाँ वसुच्चशील महाविहारया नामं प्रचलित जुल। थुकथंया विहारया विभाजन गुवले जुल धका अनुमान जक याये फइ, तथ्य प्रमाण लुइके मफुनि ।ने.सं. ३९९ या तधँ बहि:या मू देग: दुने भविष्यब्याकरण मुद्रा बुद्धया पादपीठया अभिलेखय् तक्क हाल धया वयाच्वँगु प्रथम श्री महाविहार नाँ प्रचलनय् मवनिगु सिदु । थुगु अभिलेखय् 'तत्र प्राच्यां दिशि गुसतलो नामरम्यो विहार ...' धका उल्लेख जुया च्वँगु दु (वज्राचार्य, २०५६ - पेज ६१) । हिटी फुसेच्वँगु चिभा: व ग:सि चिभा निग्वलं लिपा निर्माण जूगु निगू विहारया चूलँचु निर्माण जुया च्वँगु जुया थुपि चिभा: त गुस्तल महाविहार व वसुच्चशील महाविहार निमार्ण जूवले हे वा थुपिं विहार त निर्माणं लिपा तिनि निर्माण जूगु स्पष्ट जुइ ।

थुगु धान्याराश्याकृति चैत्य (हिटी फुसे च्वँगु चैत्य) वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार निगुलिं बहीया संघ दुज: पिनि देगुद्य: (कुलदेवता) या रूपय् मानय् याना वसपोलपिं पाखेँ देपुजा कुन्हु कुलपूजादि कर्मकाण्ड न्ह्याकावयाच्वँगु दु । थुकिं नं थ्व चिभा:या वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार लिसे क्वात्तुक्क सम्वन्ध दु धैगु स्पष्ट जू।

इतिहास व प्राचीनता

थुगु चैत्य गुवले निर्माण जुल धैगु विषय अभिलेख प्रमाणया अभावया कारणं तिथि मिति क्व:छिइ मफु । अथे नं थ्व चैत्यस स्थापना याना त:गु मूर्तिकलाया शैली, लोहँया जात आदि व थ्व हे शैलीं निर्माण जुया च्वँगु ग:सि चिभा:स दया च्वँगु अभिलेख पाठ पाखेँ निम्नानुसार छुमां कायेफु ।

१) त:गो चिभा दयेकेगु परम्परा

नेपा:या बौद्ध वास्तुकला इतिहासय् थ्व शैलीया तग्व: चिभा देयेकेदु परम्परा प्राचीन कालय् आपालं दुगु व मल्लकालया उत्तरार्द्धय् थुजागु चिभा: दयेकेगु परम्परा म्हो जुयावंगु खने दु । स्वयम्भू महाचैत्य, खास्ति चैत्य व चावहीया धन्द्वँ चैत्य लिच्छिविकालय् हे निर्माण जूगु खँ स्पष्ट जूसां लिच्छिवि अभिलेखे गनं नं थुपिं चैत्य तयेगु उल्लेख खनेमदु । केवल विहारया नाँ जक उल्लेख जुया च्वँगु दु । इतिहासकार पिन्स थुकिया अर्थ थुकथं अनुमान या:गु दु । भारतया विहार निर्माण परम्पराय् विहार नापं तगो चैत्य दयेका चैत्ययात विहारया हे अभिन्न अंगया रूपय् काइगु ख: । साँची स्तुप, नालन्दा महाविहारया संरचना आदि आपालं थुकिया उदाहरण त भ्किसं खंके फु । तिवारी (२००१ पेज ६५) या धापू कथं लिच्छिविकालय् उल्लेख जुया च्वँगु शिवदेव विहार

धैगु खास्ति चैत्य हे खः व चाविहार धैगु आः या धन्दँ चैत्य स्थान हे खः । गुइतःया विहारय् लुया वःगु ई.सं ५४० या लिच्छिवि अभिलेखं थन विहार निर्माणया गतिविधि लिच्छिविकालय् जुइधुकुगु खँ प्रमाणित जूगु अनुसार थुपिं तग्वः चैत्य त नं उवलेया विहार निर्माण परम्परानुसार उकथं हे विहारया अभिन्न अंग कथं लिच्छिविकालं निसें हे दया वया च्वँगु धैगु अनुमान याये फु ।

२) प्रस्तर मूर्तिकला

वसुच्चशील महाविहारया न्ह्योने च्वँगु थुगु चैत्यस प्रतिस्थापित पञ्चबुद्ध मूर्ति लिच्छिविकालया मखुसां चैत्यया नैऋत्य कोण (दक्षिण-पश्चिम कुँ) य् च्वँगु देगःचाय् स्थापना याना तःगु मूर्ति खुगूगु शताब्दीया लिच्छिविकालीन प्रस्तरकला खः । अथेहे छगूहे पहःलँ दयेका तःगु गुस्तल महाविहारया न्ह्योने च्वँगु 'गःसि चिभाः' या मूर्तित लिच्छिवि शैलीया दया च्वँगु दु । थ्व बाहेक थुगु चैत्यलिसे स्वाना च्वँगु च्यागः चैत्य नं शैली कथं लिच्छिवि कालया जुया च्वँगु दु । गुस्तल महाविहारया न्ह्योने दुगु गःसि चिभाःस दुगु ने.सं. ३६८ या अभिलेखं थुगु चिभाः थकुरी वंशकालय् हे निर्माण जुइ धुकुगु प्रमाण खः । ऐतिहासिक व साँस्कृतिक महत्त्वं जाःगु थुगु गुइतःया तग्वः चिभाः दर्शन पूजन परिक्रमा याना ज्ञान वृद्धि पुण्य वृद्धि यायेगु उत्तम पुण्यक्रिया खः । भी पूर्वाचायपिन्सं त्वता थकुगु थुजाःगु सम्पदा सम्वन्धी सिकेगु, सयेकेगु, अनुसन्धान यायेगु व थुकिया संरक्षण याना सद्धर्म चीरस्थायी याना तयेगु कुतः दक्व सकलपिं पाखें जुइमा । चिरं तिठ्न्तु सद्धम्मो ।

रसन्दर्भ ग्रन्थ सूची

राजवंशी शंकरमान, २०२८, कान्तिपुर ओंबहालटोल ओंबहालबारीको शिलालेख, प्राचीन नेपाल, पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र, अंक १६, श्रावण २०२८ (July 16 1971), पुरातत्त्व विभाग, काठमाडौं

राजवंशी, श्याम सुन्दर, २०७२, पाटन गुइतबहीको अप्रकाशित लिच्छविकालको अभिलेख, अभिलेख वर्ष ३३ पूर्णाङ्क ३३, राष्ट्रिय अभिलेखालय वज्राचार्य, हेराकाजी, २०५६, गुइतःया बहिःविहार संघ (छगू अध्ययन, दीपावती पुस्तकालय, गुइतः, यल ।

शाक्य हेमराज, २०५०, चैत्य थःगु आत्मकथा (संक्षिप्त परिचय, बेखाराज वज्राचार्य, वनवाहा, यल ।

Gutschow, Neils. 1997. *The Nepalese Caitya - 1500 years of Buddhist Votive Architecture in the Kathmandu Valley.* Lumbini International Research Institute.

Regmi, D.R., 1966. *Medieval Nepal Part IV,* author, Patna

Snodgrass, A. 1992. *The symbolism of Stupa,* Motilal Banrasidass, Delhi

Tiwari, S.R., 2001, *The Ancient Settlements of the Kathmandu Valley.* CNAS, TU.

Tucci Giuseppe, 1932. *Stupa: Art, Architecture and Symbolism,* Aditya Prashan Delhi.

पाद टिप्पणी

[1] मूल देगः पुनःनिर्माणया इवलय् मूल गन्धुरी देवताया पाद पीठया ल्यूलेया भागय् लुयावःगु लिच्छिविकालीन अभिलेखय् लिच्छिवि सम्वत ४६४ (अर्थात् ई.सं. ५४०) उल्लेख जुया च्वँगु दु ।

[2] ने.सं. ७६० या काठमाडौं ओम्वहाल स्थित शिलालेख (राजवंशी, २०२८)

[3] ने.सं. ७५७ या क्वावहालया अभिलेख (Regmi, 1966 pg 69)

[4] ने.सं. ६५६ या सुवहाल अभिलेख (Regmi, 1966pg 3)

[5] ने.सं. ६६६ या सुवहाल अभिलेख (Regmi, 1966 pg 6)

[६] ने.सं. ७३९ या यनमुगल, पाटनया अभिलेख (Regmi, 1966 pg 55)

[७] पं. अमृतानन्द वन्द्यजुं वेलायतया विद्वान् ब्रायन हडसनयात ने.सं. ९३५ स च्वयाः ब्युगु धर्मकोष संग्रहः स थी थी आकार प्रकारया आधारय् चैत्ययात ४४ थी कथं वर्गीकरण याइगु खँ उल्लेख जुगु दु । (शाक्य हेमराज, २०५० पेज ४८)

[८] हाल थुपिं मध्ये निगः चैत्य खुया यंके धुंकुगुलिं न्हुगु चैत्य पुनर्स्थापन याना तःगु दु ।

[९] 'धातु गर्भ' धाःगु थ्वहे खँग्वः अपभ्रंश जुया श्रीलंकाय् डागोवा धायेगु यात । अनलिं अंग्रेज तयेसं थुकियात प्यागोडा धायेगु यात ।

[१०] *''अनुजानामि, भिक्खवे, पञ्च लेणानि - विहारं, अ'योगं, पासादं, हम्मियं, गुह''न्ति। विनयपिटक - चूल्लवग्गोपाली - सेनासनक्खन्धकं २९४*

अर्थ - न्याथी कथंया वासस्थान च्वनेत अनुमति बिया च्वना - विहार, अध्ययोग, पासाद, हम्मिय व गुहा)

[११] १) प्रमुदिता भूमि, २) विमला भूमि, ३) प्रभाकरी भूमि, ४) अर्चचिष्मती भूमि, ५) सुदूर्जया भूमि, ६) अभिमूखी भूमि, ७) दुरंगमा भूमि, ८) अचला भूमि, ९) साधुमती भूमि, १०) धर्ममेघा भूमि, ११) समन्तप्रभा भूमि, १२) निरूपमा भूमि, १३) ज्ञानवर्तीवज्रभूमि

[१२] स्वयम्भू चैत्यया त्रयोदशभूमि वृताकारयाना दयेका तःगु खः सा हर्मिकाया च्वसँ पञ्चबुद्धया पञ्चकुल अंकित हर्मिका पत्र (हलःपौ) तयातःगु दु ।

[१३] न्यागू तगिं दुगु यात श्रावकभूमिचैत्य, न्ह्येगू तगिं दुगु यात प्रत्येकभूमिचैत्य, फिन्छगू तगिं दुगु यात महायानभूमि चैत्य, फिन्स्वगू दुगुयात वज्रयानभूमि चैत्य धाई ।

[१४] वज्राचार्य हेराकाजी (२०५६) या धापू कथं थुगु प्रकारका स्थापना स्वपूर्वया अवधारणा कथं याना तःगु खः । पूजादि कर्मकाण्डयाइबले बज्राचार्य पिन्सं थःगु न्ह्यःने लाःगु थापं याना तःगु दिशायात पूर्व मानय् याईगु खः । थ्वहे ल्याखं थुगु चैत्यया न्ह्यःने चुलंगु लागु वसुच्चशील महाविहारयात मूल अथवा पूर्वया दिशा माना याना थुकथं पूर्वाभिमुख जुइमाम्ह अक्षोभ्य बुद्ध पश्चिमाभिमुख याना तःगु खः । थुकथं धाये बले पूर्वदिशाया जवय् दक्षिण मानयेयाये माःगु तर थुगु चिभालय् दक्षिणाभिमुखम्ह रत्नसम्भव व उत्तराभिमुखम्ह अमोघसिद्धिया दिशा हिइका मतः। केवल अक्षोभ्य व अभिताभ बुद्धया जक दिशा हिइका तःगु खनेगु ।

मेगु धापू कथं थुगु चैत्यया निर्माण पञ्चबुद्धया सिद्धान्त बाँलाक्क स्थापित मजुनिवले निर्माण जुगु जुया थुकथं दिशा फरक जू वंगु खः ।

"पात्र स्वयगु" स्यनेगु यानागु जुल ।

५) नेपाल सरकार पाखें सरोकर पक्षनापं बिना सहलह पिकागु गुथि बिधेयेक विषयली थुगु संघपाखें कानूनी विज्ञतनापं गम्भीर सहलह याना सम्पूर्ण बहा बहियापिं नापं छलफल लिपा यलया नेपालभाषा मंका खलः, सम्पूर्ण जातीय समाज नापं सामुहीक छलफल लिपा थुगु संघया संयोजकत्वय गुथि बिधेयक बिरुद्ध संघर्ष समिति निस्वनागु जुल । नापं थुगु समितिस नेपाल भाषा मंका खलः व ज्यापु समाजया उपाध्यक्ष, ताम्राकार समाजया सचिव, खडगी समाजया कोषाध्यक्ष व प्यंगु दँ (सिकर्मी समाज, बाराही समाज, राजकर्णिकार समाज व शिल्पकार समाज) प्रचार प्रसार संयोजक तथा स्यस्य समाज युवा संयोजक जुया यलय नापं माइतिघर मण्डलाय विशाल जनप्रदर्शन तथा मसाल जुलुस यानागु कारणं सरकार बिधेयेक लित कायत बाध्य जुल । नापं थुगु विरोध ज्याभ्रुवःस उपस्थित जुया बिज्यापिं/दिइपिं सकलसित सुभाय देछाना च्वना ।

६) युवा रोजगार लक्षित कार्यक्रम कथं ६ महिने चाइनिज भाषा प्रशिक्षण ज्याभ्रुवः यानागु जुल ।

७) महिला उपकमिटि, नेपाल हस्तकला महासंघ, फेल्ट एशोसियसनया ग्वसालय महिला पिनित फेल्ट ट्रेनिङ्ग बियागु जुल नापं थुगु प्रशिक्षण काःपि मध्ये २५ जना मयाक महिलातयत रोजगारी प्राप्त जुग जुल ।

८) बौद्ध विहार संघं न्ह्याका वयाच्वनागु ज्याभ्रुवःयात कदर यासे नेपाःदेया ल्वकं ह्वागु नापं बिश्वासिलो बैंक कुमारी बैंक पाखें थुगु संस्था पाखें न्ह्याकिगु दच्छिया ज्याभ्रुवःलय आर्थिक सहयोग यायेगु वचं बिया २०७६ असोज ५ गते सम्झौता पत्रय हस्ताक्षर जुगु दु ।

Illustrations, Citation and Bibliography Addendum

गुइतःया तग्वः चिभाः

यल देय्या पूर्वरिखे सिथय् लाःगु ऐतिहासिक महत्वं जायाच्वँगु प्राचीन थाय् गुइतः त्वाः खः । थुगु त्वालय् प्रथम श्री महाविहार, वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार नाँया स्वँगू मूल बहिःत छथासं दया थःथःगु हे संघ व्यवस्था दया च्वँगु लगायत अनेक विशेषतां जाःया च्वँगु दु । संक्षिप्तं थुपिं विशेषतात थुकथं दु ।

१. **धँल्याः हिटी व गुइतः अजी** - गुँला पर्वया अवसरय् बहिःद्यः ब्वयेगु परम्परानुसार थन त्वालय् धँल्याः हिटी व गुइतः अजीया प्रतिमा ब्वया तइगु दु । गुकि यात आपालं श्रद्धालुपिन्सं भाद्र कृष्ण प्रतिपदा कुन्हु थन वया दर्शन व पूजन याःवयेगु यानावयाच्वँगु दु ।

२. **तुलाँ पौ** - दीपंकर तथागत प्रमुख भिक्षुसंघ विज्याका सर्वानन्द जुजुं दीपावती नगरय् सम्यक् दान पञ्जदान न्यायेकुगु बाखँ दुथ्याना च्वँगु सर्वानन्द नृप जातक चित्रित ३६ फिट हाकःगु तुलाँ पौ बहीद्योः ब्वयेगु झ्वलय् ब्वयेगु यानावयाच्वँगु ।

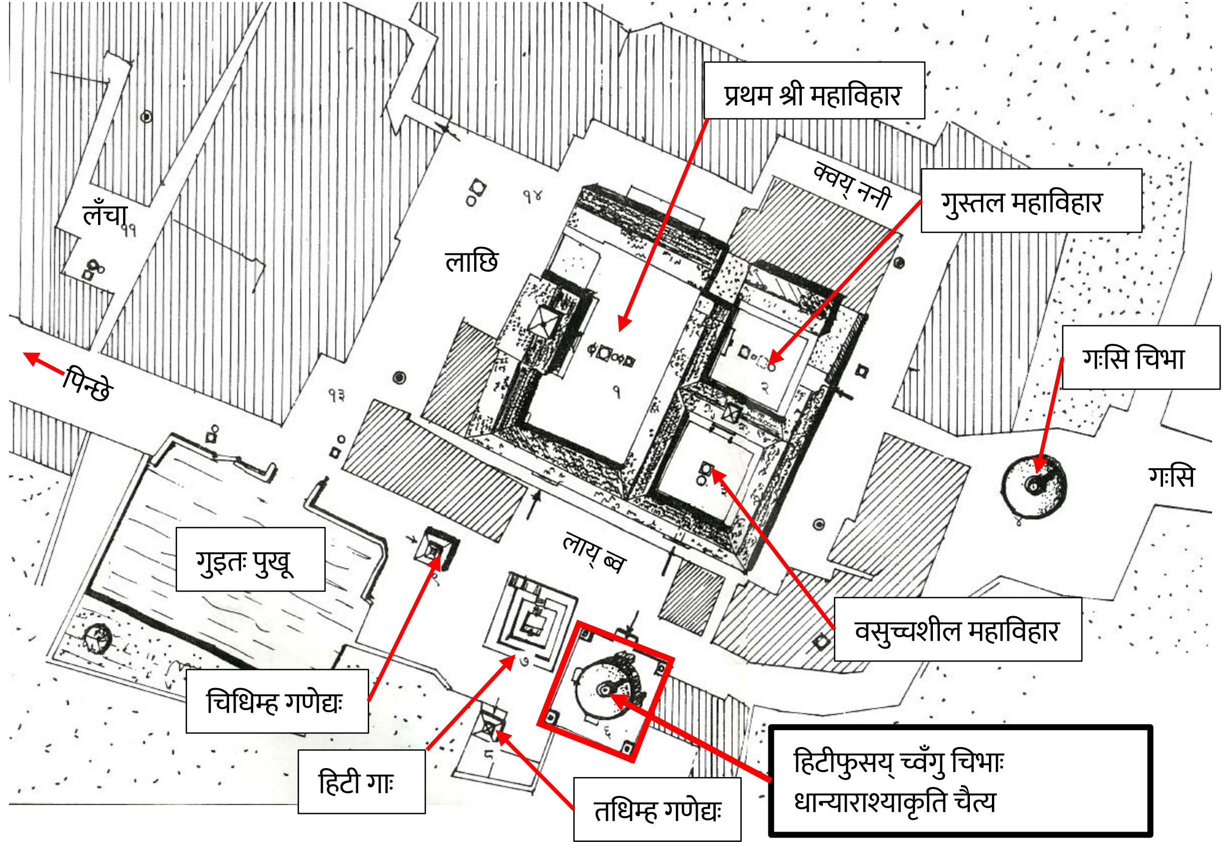
३. **पञ्जदान पर्व -** पञ्जाष्टमीया दिनस पञ्जदान न्यायेका हनेगु परम्परा दकले न्हापां शुभारम्भ जूगु थाय् या रूपय् प्रसिद्धगु ।

४. **गुंगु अंक लिसे संयोग** - थुगु त्वाः गुंगु तला दुगु देगः, गुधाः हिटी, गुंग तुं आदि गुंगु अंक मिलय् याना धर्मकिर्ति त निस्वना तःगुलिं 'गुसतल' धका नामाकरण जुया च्वँगु ।

५. **बुद्ध मूर्ति** - नेपाःया बहा बहिःस स्थापना याना तःगु क्वापाःद्य, गन्धुरीदेवताया मूर्ति त मध्ये दक्वसिवे तःधिकःगु बुद्ध मूर्ति निस्वना तःगु ।

६. **सर्वप्राचीन अभिलेख** - यल देशय् दुगु बहाःबहिःस दया च्वँगु अभिलेखत मध्ये दक्वसिवे पुलाँगु शिलाभिलेख[i] दुगु बहिः प्रथम श्री महाविहार जुया थुगु बहिः ऐतिहासिक प्रमाणया आधारय् हालया लागि सर्वप्राचीन बहिः जुया च्वँगु दु । (राजवंशी, २०७२, पेज - ७४)

थुजाःगु हे अनेक विशेषतां जाया च्वँगु थुगु त्वालय् निस्वना तःगु थी थी धर्मकिर्ति त मध्ये वसुच्चशील महाविहारया चुलंचु च्वँगु तःगो चिभाः (धान्याराश्याकृति चैत्य - हिटी फुसेच्वँगु चिभाः) व गुस्तल महाविहारया चुलंचु च्वँगु तग्वः चिभा (वेदिकोपरिस्वयम्भू चैत्य - गःसि चिभाः) नं खः (शाक्य, २०५० पेज-४८)। थुपिं मध्यय् हिटीफुसय् च्वँगु चैत्यया ऐतिहासिक सांस्कृतिक महत्व व चैत्य वास्तुकलाया म्हसिका थन न्ह्यथनागु दु ।

चित्र १ - गुइतः त्वाःया नक्सा

चित्र - २ गुइतःया हितिफुसय् च्वँगु तग्वः चिभाः (धान्याराश्याकृति चैत्य)

स्तुप - चैत्य - चिभाः

बौद्ध वास्तुकला धायेबले प्रमुखतः विहार व स्तुप वा चैत्य न्ह्योने वइ । विहार बुद्ध सहित भिक्षुसंघ च्वनेत दयेका तइगु आवास खः थैं स्तुप व चैत्य बुद्ध व बुद्धज्ञानया प्रतिक स्वरूप पूजा, ध्यान व प्रशिक्षणया लागि निर्माण याइगु वास्तुकला खः गुकि विहारय् थैं दुने वना निवास यायेगु याइ मखु । स्तुप व चैत्य दयेकेगु परम्परा बुद्ध सिवे यक्व न्हापां निसें हे दुगु खः । अथेहे बुद्धकालय् बुद्धया अस्थिधातु, केशधातु, दन्तधातु गर्भय् तया चैत्य दयेकुगु प्रसँग थन उल्लेखनीय जु । बौद्ध वाङ्मयय् चैत्य प्यथी कथं ब्वथलातःगु दु ।

१. **शारीरिक चैत्य** - भगवान बुद्धया शरीरया अस्थि अथवा अन्य धातु गर्भय् तया दयेका तइगु,
२. **परिभोग चैत्य** - भगवान बुद्धं प्रयोग याःगु वस्तु गर्भय् तया दयेका तइगु,
३. **उद्देश्य चैत्य** - लोकय् पुण्य अभिवृद्धि यायेगु पवित्र उद्देश्यं श्रद्धालुपिन्स दयेकिगु,
४. **धर्म चैत्य** - धर्म संग्रहयाःथाय्, संयायन याःथाय् उकिया संस्मरणया रुपय् दयेकिगु वा अमूल्य धर्मस्कन्ध गर्भय् तया दयेकिगु

नेपालय् हाल स्तुप, चैत्य व चिभाः पर्यायवाची कथं छ्यलेगु याः । यद्यपि थुपिं खँग्वःतय् दथुइ छुं भेद दु । थुकियात छको दुवाला स्वये ।

स्तुप -'स्तुप' खँग्वःया अर्थ इतिहास कालक्रमानुसार थी थी कथं दु । उपिं मध्यय् अस्थिधातु तया चा व लोहँ दोँमुना दयेकिगु द्वँ यात बुद्धकालय् 'थुवे' धाइगु खः । उथेँहे जाःगु द्वँयात नेपालय् 'थुवे' खँग्वः अपभ्रँश जुया 'थुर' धका धयावयाच्वँगु दु । थ्व थुवे यात संस्कृतं स्तुप धाइगु खः । नेपालय् यलया प्यँग थुर वाहेक द्वक्व थजागु वास्तुकलायात चैत्य हे धका सम्वोधन यानावयाच्वँगु दु । स्वयम्भू महाचैत्ययात स्तुप धका सम्बोधन गनं याना तःगु मदु । अंग्रेज लेखकपिन्स जक स्तुपा धका प्रयोगय् हःगु खः । उकिं नेपाःया सन्दर्भय् यलया प्यँग थुर जक स्तुप खः । बाकि दक्वँ चैत्य खः ।

चैत्य - चैत्यया अर्थ दुवाला स्वयवले पं हेमराजं (२०५०) स्वथी कथं न्ह्यवया तःगु दु ।

क. **'चित्त चैतन्य चैत्य'** - स्वयम्भू पुराणस दुथ्याना च्वँगु शाक्यमुनि बुद्धं श्री स्वयम्भू महाचैत्य दर्शन याःविज्यावले याःगु स्तुति वाक्यस चैत्ययात 'नैराकारं निरञ्जनं गगनवदनिशं चित्त चैतन्य चैत्यं' अर्थात् आकाश समान जुया छुं आलम्वनलिसे लिप्त मजुगु प्रभाश्वरथैं सर्वदा प्रकाशमान जुयाच्वँगु सदाकालं जागृतगु चैतन्य स्वरूप चित्त हे चैत्य खः धका परिभाषित याना तःगु दु ।

ख. **'चिताया वस्तु'** - बुद्ध बोधिसत्वपिनिगु शरीरयात विधिवत् आदहनोत्सव अग्नि संस्कार यायेधुंका ल्यँदैगु अस्थिधातु अर्थात् चित्तिवस्तुयात नं 'चैत्य' धाई । थुजागु चित्तिवस्तु संग्रहयाना अनुयायीपिन्स भविष्य पर्यन्त वसपोलपिनिगु गुण लुमंका गौरव तयेगु, धर्म संवेग उत्पन्न जुइकेया लागि स्थापना याइगु स्मारकयात नं 'चैत्य' धका धाई ।

ग. **बुद्धया पुण्यकिर्तिया संग्रह -** भगवान बुद्धया गुलिनं पुण्य किर्ति दु, उगु सम्पूर्ण कुशलमूल संग्रहयात नं चैत्य धका धया तःगु जुल ।

समग्रय् स्वयवले बुद्ध ज्ञानया प्रतिक कथं धर्म संवेग उत्पन्न यायेगु निमित्तया रूपय् प्यँगू संवेजनीय स्थल (बुद्ध जन्मस्थल, ज्ञान लाभ याःगु थाय्, धर्मचक्र प्रवर्तन याःगु थाय् व महापरिनिर्वाण जूगु थाय्) लगायत मनतय्गु वस्ती नगरया थाय् थासय् दयेका तइगु धर्मया चिं यात हे चैत्य धका थुइकेमा ।

नेपाःयागु सन्दर्भय् नेपालमण्डलया बौद्ध संस्कृतिया मुक्कं आधार स्वयम्भू धर्मधातुवागिश्वरया ज्ञान जुयाच्वँगु जुया नेपाया दक्वं चैत्य आदिबुद्ध धर्मकाय स्वरूपगु स्वयम्भू महाचैत्ययागु हे प्रतिलिपि कथं दयेका तइगु खः । उकिंजुया नेपाल मण्डलस दयेका तइगु दक्व चैत्यय् निम्नानुसार लक्षण प्रमाण अनिवार्य रुपं दया च्वनी ।

१. **नागह्रदया प्रतिक -** नागह्रदया प्रतिक स्वरूप नागो नं धिरेयाना तइ । अन्यथा लः या प्रतिनिधित्व जुइगु अन्य वस्तु आकृति दयेका तइ ।

२. **पलेस्वाँ -** अनं च्वय् सहस्रदल पलेस्वाँ स्वरूप पद्मावली

३. **चैत्य ग्वः -** पलेस्वाँ नं उत्पन्न जूगु ज्योतिरूपयात तोपुया तःगु चैत्य ग्वः ।

४. **मिखा व उर्णा च्वया तःगु हर्मिका**,

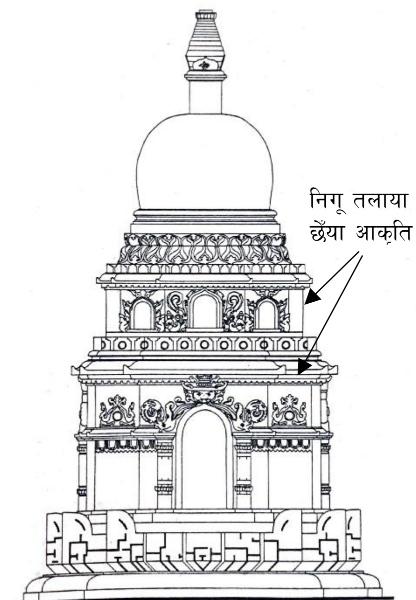
५. **नेपाःया मौलिक शैलीया गजू -** त्रयोदश भूमि तगिं, यष्ठिमूल व ज्योतिरूप स्वरूप उष्णीष चुडामणि सहितगु गजू

चिभाः - विभिन्न थाय् थासय् प्रतिष्ठापित जुया च्वँगु चैत्य चिभाःया स्थापना सम्वन्धी अभिलेखय् उल्लेख जुया च्वँगु खँग्वःत व उकिया विकासक्रमयात विचाःयाना स्वय् वले 'चिभाः' खँग्वःया ब्युत्पत्ति सम्वन्धी निगू कथंया धारणा कायेमाःगु खनेदु ।

क. **'चैत्य विहार'** - 'चिभाः' खँग्वः 'चैत्य विहार' धैगु संस्कृत खँग्वलं वःगु खः । थी थी प्राचीन मध्यकालीन शिलालेखय् 'चैत्य विहार', 'चैत्य वाहार', 'चितु वहार', 'चैते वाहार'[ii] धैगु खँ ग्वः छ्यलेगु याना च्वया च्वँगु दु । थथे 'चैत्य' व 'विहार' निगू खँग्वः स्वाना छगू हे खँग्वः कथं छ्यलेगु याःगुया निगू कारण जुइफुगु अनुमान दु ।

   १. **चैत्य विहारया अभिन्न अङ्ग -** प्राचीनकाय् चैत्य विहारया अभिन्न अङ्ग कथं दयेकीगु जुया चैत्य विहार खँग्वः नाप नापं प्रयोग जूगु खनेदु ।

   २. **विहारया आकृति कथं दयेका तःगु प्यकुँलाःगु संरचनाय् द्यःने दिका तःगु चैत्य** - हानं शैली कथं विचायाना स्वयबले स्वयम्भू, खास्ति थैं जाःगु चैत्यया गर्भगृह गुम्वज जक तग्वः जुइक दयेका तइगु यात अप्पोयाना चैत्य वा महाचैत्य जक धाइगु खःसा निगु तला, स्वँगु तला छैं थैं जाःगु चतुष्कोणाकार आधार तया उकि द्यःने तिनि चैत्यया ग्वः दिका तइगु शैली यात 'चिभाः' धायेगु याःगु खनेदु । गुम्वजाकार स्तुपया क्वय् या आधार

चित्र नं. ३ गुस्तल महाविहारस दुगु शिखरकूट चैत्य (किपा साभार- Gutschow 1997)

एक तले, वहुतले संरचना विहारया आकृति खः । थुकिइ लुखा, झ्याः, पौ, धलिं आदिया आकृति किया तःगु दै । थुकथं विहारया आकृतिया द्यःने स्वयम्भूया स्तुपाकार ग्वः दिका चैत्य व विहारया संयुक्त स्वरूप जुया च्वँगु जुया थुकियात चैत्य विहार धायेगु याःगु खः । थ्व हे शब्द अपभ्रँस जुया 'चि बाहाः' जुल । हानं 'चि बाहा' खँग्वः 'चिभाः' जुवंगु खः।

ख. **'चैत्य भट्टारक'** - चैत्यया प्रतिष्ठा सम्वन्धी विभिन्न थासय् दया च्वँगु शिलाभिलेखय् 'चैत्य भट्टारक'[iii] , 'चैत्र भट्टारक'[iv] , 'चैते भदाद'[v], 'चैत्र भण्ड'[vi] आदि प्रयोग जुयाच्वँगु खनेदु । 'चैत्य भट्टारक' खँग्व हे अपभ्रँश जुया लिपा 'चिभाः' जुगु खः धैगु नं विज्ञपिनिगु धापू दु ।

गुइतःया हिटिफुसय् च्वँगु तग्वः चिभाःयात नं चिभाः हे धाइगु खः यद्यपि थ्व स्वयम्भू, खास्ति चैत्यया पहःया खः । उकिं थ्व चिभाःया सन्दर्भय् क.२ कारण मिले मजू । क.१ वा ख. या कारण जक सम्भव दु ।

गुइतः तग्वः चिभाया भौतिक स्वरूपया वर्णन

वसुच्चशील महाविहार चिधँबहिःया पूर्वरिखे, बहिःलिं पिने गन्धुरीदेवताया चुलंचु यानाः दयेकातःगु तग्वः चिबाहाः वास्तुकला व प्राचीन मूर्तिकलाया छगू महत्वपूर्ण उदाहरणया कथं धस्वाना च्वँगु दु । थुगु चैत्यया दक्षिणपाखें सत्तिक गाःहिटी दु उकिं थ्व चिभाः यात हितिफुसे च्वँगु चिभाः धका म्हसिके फु । अथेहे गुइतः पुखू, तधिकम्ह गणेद्यः, चिधिकम्ह गणेद्यः, लाय् ब्वः आदि थुगु चिभाःया जवंखवंया महत्वपूर्ण वस्तुत खः । थुगु चैत्यया शैली कथं थुकियात धान्याराश्याकृति चैत्य[vii] धका उल्लेख याना तःगु दु । थुगु तःगः चिभा मुक्कं गुंग चैत्यं युक्त जुया नवचैत्यया संयुक्त स्वरूप जुयाच्वँगु दुः । गथे धासाः थुर थैँ आकार जुयाच्वँगु तग्वगुः मूल चैत्य - १ ग, थुगु तग्वःगु चैत्यया अण्डभाग लिसे प्यपुना च्वँगु प्यँगु दिशाय् निर्माण याना तःगु पञ्चबुद्धया देगःया गजूया रूपय् फुसे निस्वनाः तःगु प्यँगः लिच्छिवि चैत्य[viii] (थुगु शैलीया चैत्ययात अशोक चैत्य धका नं म्हसिका वया च्वँगु दु) - ४ ग, व तग्वःगु चैत्यलिसे भचा तापाक्क प्यंगु कोणय् दयेकातःगु प्यँगः देगःचाया शीर्ष स्थानय् तया तःगु प्यँगः लिच्छिवि चैत्य - ४ ग याना मुक्कं गुंग चैत्यया कलापूर्ण संयोजन थुकि जुया च्वँगु दु । तग्वःगु चैत्य एवं मेगु देगःचात दक्वं १ फिट जाःगु फलय् दिका तःगु दु । चैत्यया थुगु फः चैत्य परिक्रमा यायेत गाक्क थाय् छिंका दयेका तःगु दु । चैत्य परिक्रमाया भ्वलय् माने चाहिकेत चैत्यया छचाखेरं ॐ मणिपद्मे हुँ या षडक्षरी मन्त्र लिखित माने नं तया तःगु दु । थुगु चैत्ययात क्वँ निसे च्वयेतक्क स्वया वनेवले थी थी तगिं तगिं याना थुगु चैत्य निर्माण जुया च्वँगु दु । थुपिं तगिं तयेगु वारे छसि कथं वर्णन थुकथं न्ह्यथना च्वना ।

१. **चिभाः फः** - मूल चिभाःया दक्वसिवे क्वय्या तगिं २ फित जाःगु वृताकारगु फः खः । थुगु वृताकार फःयात संस्कृत भाषं 'वेदिका' धकाः धाई । वेदिका नं नाःगोया द्यःने दिका तःगु थैँ याना दयेका तःगु दु । नाग धैगु लः या प्रतिक खः ।

२. **ग्वः (अण्ड) -** वेदिकाया च्वसँ पद्मावली स्वरूपं फ्यो व उकिया द्योने नाःगो दयेका उकिं च्वय् चिभाःया अर्धगोलाकार 'ग्वः' अर्थात् 'अण्ड' (संस्कृत भाषं) दयेका तःगु दु । थुगु गुम्वज करिव १३ फिट जाः याना दयेका तःगु दु । थ्व गुम्वज बुद्धकाल व बुद्ध सिवे न्हापां निसे प्रचलनय् दुगु अस्थि वा अन्य वस्तु दुने तया लोहँ वा चा द्वँ मुंका दयेकिगु 'थुवे' या स्वरूप खः । 'अण्ड' या अर्थ 'बीज' खः । थुगु 'खें' स दुने द्वक्व संसार न्ह्यना च्वँगु दुसा थ्व 'खें' हे संसार नं खः । थुगु ग्वः यात विभिन्न बौद्ध साहित्यय् 'गर्भ', 'हिरण्य गर्भ', 'गर्भगृह' धका नं धया तःगु दु । थुकिया

हे कारणं चैत्ययात 'धातु गर्भ'[ix] नै धायेगु या:। थ्व कथं चिभा:या ग्वः संसार व निर्वाणया संयुक्त रूपया प्रतिक खः । उकिं ग्वः या गोलाकार पिण्ड संसार खः सा उकिया केन्द्र विन्दु तथागत गर्भया प्रतिक खः । थ्व हे तथागत गर्भयात विभिन्न सन्दर्भय् धर्मकाय, बोधिचित्त, आलय विज्ञान, बुद्ध गर्भ, सुगतगर्भ धका नं धायेगु याः । उकिं थुगु गर्भगृहयात चैत्य गर्भ धका नं धाई । थुगु ग्वः दिका तःगु फ्यो व नागो बाँलुगु तगिं पद्मावली अर्थात् पलेहःया प्रतिक खः । पलेहःया अर्थ, अलिप्तता वा पवित्रता खः । पलेहःया द्यःने दिका तःगुया अर्थ (सुविशुद्धगु, सम्पूर्ण क्लेशपाखेँ अलग्ग जुया च्वँगु अमूल्य महारत्न जुयाच्वँगु सारतत्व सुरक्षित जुयाच्वँगु धैगु खः (शाक्य २०५०, पेज २८) । माध्यमिक दृष्टि स्वयेवले शून्यता ज्ञान कथं संसार व निर्वाणय् छुँ भेद खनि मखु । थुजागु हे सुविशुद्ध धर्मधातु ज्ञानकाय धर्मकाय स्वरूपगु चैतन्यया प्रतिक स्वरूप चैत्यया ग्वः दयेकातःगु खः । (Snodgrass, 1992)

३. **'चकू:' वा 'हर्मिका'** - गुम्वजया द्यःने निगः मिखा व उर्णा च्वयातःगु वर्गाकारगु चकूः (संस्कृत भाषं 'हर्मिका' धका धाई, गनं थुकियात 'गला' धका नं धाई) दयेका तःगु दु । प्राचीन अशोककालीन स्तुपस अण्डया द्यःने यःसि पिहाँ वया च्वनिगु व उकियात छचाखेरं वालंचिना (Fence) तइगु कथंया संरचना दयेकिगु खः । थ्वहे संरचना लिपा विकासक्रम लिसे थुकथं वर्गाकार संरचना दयकेगु यात । नेपालमण्डलय् दुगु मेमेगु चैत्यय् नं हर्मिकाया शैली सादा कथं जक दयेका उकि मिखा व उर्णा च्वया तइ । बुद्धकालया शब्द हम्मीय[x] , हर्म्य अर्थात धिरेयानातःगु थाय् धैगु शब्दं हे संस्कृत भाषय् हर्मिका जू वःगु खः । चैत्यया विकासक्रमया भ्वलय् थुकियात थी थी कथंया प्रतिक स्वरूप दयेकेगु यात । उकि मध्ये हर्मिका बोधिमण्डप अर्थात् बोधिज्ञान लाभ याना विज्याःगु आसन गुगु स्थानं ज्ञानया ज्योति दक्व दिशाय् प्रसारित जुल। थ्वहे कारणं हर्मिकाया द्योने बुद्धभूमि बोधिसत्व भूमि रूपी भिन्स्वतगिं दिका तःगु जुल । अथेहे प्यँगू दिशाय् मिखा च्वयेगु प्रचलन नेपाःया मौलिक परम्परा कथं नेपालय् न्ह्यात गुगु लक्षण नेपाली चैत्यया म्हसिका जू वन । हर्मिकास च्वया तइगु मिखा बुद्धया मिखा खः गुकियात 'वज्रदृष्टि' धका धाई (Gutschow, 1997)। थुपिं प्यँगू दिशाय् च्वया तइगु मिखा वैरोचन बुद्धया संस्मरणकथं बुद्धया ज्ञानचक्षुं सर्वत्र भुवनय् सुदृष्टिं स्वयाच्वँगु धैगु अर्थ जुल।

निगः मिखाया दथुइ जवं तुइकातःगु सँ अर्थात् 'उर्णा' च्वयातःगु दु । भगवान बुद्धया स्वीनिता महापुरूषलक्षण मध्ये कपालय् दइगु 'उर्णा' छगू नं खः । ललितविस्तर ग्रन्थय् उल्लेख जू कथं थुगु उर्णा रश्मी पिहावया मारचक्रयात नष्टयाःगु प्रसँग कथं थुगु उर्णा बुद्धया उगु मारजित रश्मीया प्रतिक नं खः । थुकियात तिलकरश्मी व गभस्तिमाला धका नं धाइ ।

४. **त्रयोदश भूमि तगिं[xi]** - हर्मिकाया द्यःने नं नाःगो, फ्यो आदि तया उकिया द्यःने त्रयोदश भूमीया प्रतिक कथं वर्गाकारगु भिन्स्वँगू तगिं दयेका द्यतनातःगु दु । प्रत्येक तगिं क्वय्या सिवे च्वय्या तगिं भचा भचा चिधँ याना दयेका तःगुलिं थुगु भाग त्वाथः थे जुया गजू थेँ आकार जुया च्वामुया वनाच्वँगु दु। गुइतःया निगोलं चैत्यया त्रयोदश भूमि खास्ति चैत्यया पहः वयेक वर्गाकार याना दयेका तःगु दु । उकि थेँ हे हलःपौ रहित जुया च्वँगु दु ।[xii] नेपालमण्डलय् प्रतिष्ठापित चैत्यस थी थी कथं थुपिं भूमि तया दयेकिगु परम्परा दु । न्यागू, न्हेगू, भिन्छगू, भिन्स्वँगू तगिंयाना दयेका तइगु मध्ये गुइतःया थुगु चिभाः भिन्स्वँगू तगिंयाना दयेकातःगु जुया थुकियात

वर्गीकरण कथं वज्रयानभूमि चैत्य धका धाइगु जुल[xiii] । (शाक्य, २०५० - पेज १४, Gutschow 1997 pg 23) योगदर्शन अभ्यासय् छसिंकथं पारजुया वनाच्वँगु जुया थुकियात धर्मपारङ्गतभूमि धका नं धाइ । थुकिइ नियमानुसार मार्गफलय् क्रमशः प्रतिष्ठित जुजुं वना बुद्धत्व प्राप्त यायेगु महाअनुक्रम क्यना च्वँगु खः गुकियात बुद्धयान धका धाई । थुपिं मध्यय् क्वँ निसँ न्यागू तगिं तक्कयात श्रावक भूमि खः, अनं च्वय् गुंगुगु तगिं तक्क प्रत्येकभूमि खः, अनं च्वय् झिगूगु तगिं तक्क महायानभूमि खः सा अनं च्वय् झिन्स्वँगुगु तगिं वज्रयानभूमि खः ।

५. **अम्वसाहाः -** त्रयोदश भूमि तगिंया च्वसं छगः पादशीला तया उकिया द्यःने क्यरावाय्मो तया तःगु दु । थुगु बाय्म्वः अम्वः माः चिना दयेका तःगु थेँ आकृति ज्याना दयेकातइगु जुया थुकियात 'अम्वसाहाः' वा 'अम्वः' वा संस्कृतं 'आमलक' धका धाई । थुगु आकृति हिन्दु वा बौद्ध देगः न्ह्याग्गुलि नं गजूया क्वसँ दयेका तई । उलिजक मखु परम्परागत बुट्टा कियातःगु थाँ स्वल धासां नं थजाःगु अम्वसाहाःया आकृति तयातःगु खने दै । प्राचीनकालय् अशोक स्तम्भया छ्योः (capital) या छगू भागया रूपय् दयेकेगु चलन जूगु खः । नेपाःलय् नं शुरूशुरूया लिच्छिवि चैत्य (अशोक चैत्य)य् गजूलिइ थथे अम्वःसाहा तयेगु चलन मदु वरू चैत्यया क्वय् पाखेया भागय् कियातइगु थाँया आकृतिइ थाँया छ्योया रूपय् अम्वसाहा प्रयोग जुया च्वँगु दु (उदाहरणः आल्को हिटीया अशोक चैत्य, Gutschow 1997 pg 144)। विकासक्रमया भ्वलय् लिपा लिच्छिवि चैत्यय् व वयाँ लिपाया चैत्यय् थुगु अम्वसाहाः चिभाः वास्तुशैलीया अनिवार्य लक्षण कथंहे त्रयोदश भूमि तगिंया च्वसँ तयेगु याना वयाच्वँगु दु । अम्वःसाहाया थुगु आकृति बुद्धत्वया तेजं थिना च्वँगु सूर्यया प्रतिक कथं तइगु खः । नेपाःया चैत्य सम्वन्धी हस्तलिखित ग्रन्थय् थुगु अम्वसाहाः अथवा केरावायेम्वः यात आष्फानकविशुद्धी धका संज्ञा विया तःगु दु (Gutschow, 1997 pg 23) । भगवान बुद्धं खुदँतक याना विज्याःगु दुष्करचर्याया क्रमय् आष्फानक योग याना विज्याःगु खः । उकिं दुष्करचर्यां पाखेँ पुला वना प्राप्त जूगू बोधिज्ञानया प्रतिक कथं थुकियात आष्फानकविशुद्धी धाःगु खः ।

६. **यःसि (यष्ठिका) -** अम्वसाहाःया च्वसँ सिंयागु थाँ थे जाःगु आकृति थहाँ वयाच्वँगु दु । गुकिया 'यःसि', 'यष्ठि', 'यष्ठिका', 'यूप', 'यष्ठिमूल' आदि विभिन्न खँग्वलं म्हसिकावयाच्वँगु दु । थुगु यःसिं चैत्यया जगं निसँ थहाँ वया च्वँगु खः । स्वयम्भू, खास्ति, गुइतः, पिम्वाहा, दौवहा, यट्खावाहा, सिंहवाहा, चिलंच्ववाहा (किपू) या चिभालय् आतक्क सिंयागु हे यःसि तया तःगु दु । चैत्यया यःसि प्रतिकात्मक अर्थ थी थी कथं ज्याना तःगु दु ।

क. **बोधि वृक्ष -** साँची स्तुपथेँ जाःगु अशोककालीन स्तुपय् स्वचाः ग्वःलागु चक्रावली तया चिभाः ग्वःया द्यःने सिमा बुया वया च्वँगु कथं दयेकिगु खः । अथेहे भारतया अमरावती स्तुपय् किया तःगु लोहबुट्टाय् झन् स्पष्ट जुइक सिमाया हे आकृति किया तःगु दु । थुकि यात बोधिमण्डप (हर्मिका) स बुयावयाच्वँगु बोधिवृक्ष कथं कयातःगु दु ।

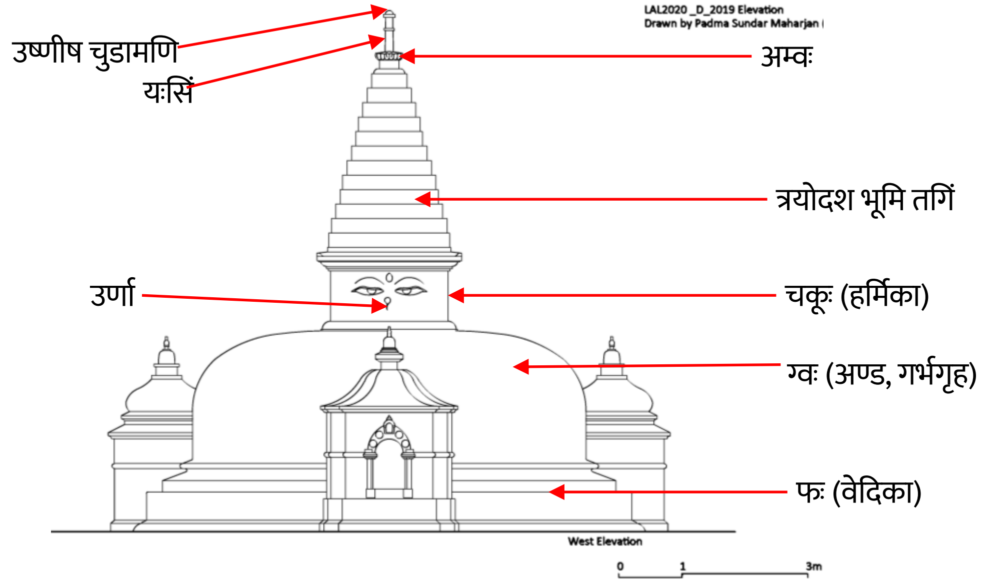
ख. **सुविशुद्धधर्मधातु ज्ञानया प्रतिमूर्ति वैरोचन -** पञ्चबुद्धात्मक चैत्यया अवधारणा कथं प्यम्ह बुद्ध प्यँगू दिशाय् विराजमान याका तइगु खःथेँ वैरोचन तथागत मध्यस्थानय् विज्याइम्ह खः । थुगु यःसि सुविशुद्धधर्मधातु ज्ञानया प्रतिमूर्ति वैरोचन तथागतया प्रतिकया रूपय् कयाः तःगु दु ।

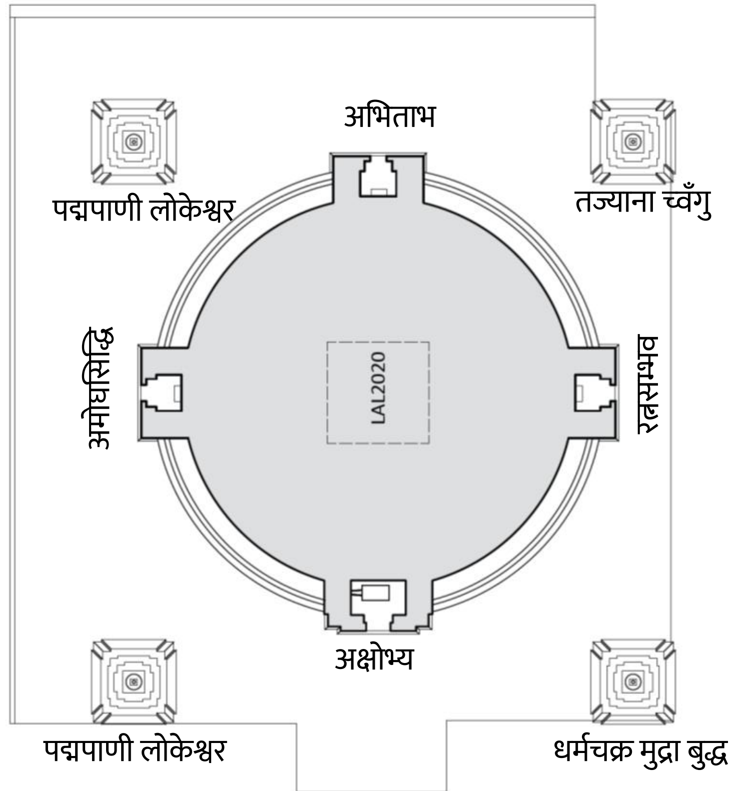
७. **उष्णीषचुडामणी -** यःसिया च्वकाय् अर्धगोलाकार ज्याना सर्वबुद्धमहामुकुट उष्णीषचुडामणिया रूपय् ग्वारा छगः दयेका तःगु दु । थुगु मणि (हिरा) बुद्धरत्नया प्रतिक खः । वर्माया सर्वप्रसिद्ध स्वेदगों प्यागोडाया शीर्ष स्थानय् ला ७६ क्यारेटया असली हिरा हे तया तःगु दु । थ्व मणियात उच्चकोटिगु दर्शनज्ञानया अनुत्तर बोधिरत्न धका संज्ञा विया तःगु दु । सम्पूर्ण चैत्यया संक्षिप्त रूप थ्व धर्मकाय स्वरूप रत्न जुइगु जुया चैत्ययात चैत्यरत्न धका नं सम्बोधन यायेगु याः । चैत्य सम्वन्धी हस्तलिखित थ्यासफूस त्रयोदश भूमि तगिं निसैं उष्णीषचुडामणितक्कया समग्र विषयवस्तुयात 'शून्यताविशुद्धि उष्णीषचक्र अनुत्तरसम्येकसम्बोधि भूमि' धैगु संज्ञा विया तल। थ्व अर्थय् चैत्यया त्रयोदशभूमिं निसैं मणि तक्कया ब्वः पाखें पृथग्जन जुयाच्वँपि सत्वपिंस बोसिसत्व संवर धारणयाये धुंका निसैं सम्येकसम्बुद्धत्व प्राप्त जुइबले तक्कया मार्ग महाक्रम क्यना च्वँगु खः ।

८. **छत्र -** चिभाःया यःसि व उष्णीषचुडामणियात तोपुइक सुवर्णछत्रं कुइकातःगु दु । सम्पूर्ण सम्येकसम्बुद्धत्व प्राप्त यायेगु मार्गक्रम ज्ञानयात उच्च आदरसत्कार यासे मणिरत्न जडेयाना तःगु भाव दुगु बुट्टा किया तःगु सुवर्ण छत्रं कुयेका श्रीशोभायमान जुइका तःगु जुल । सद्धर्मपुण्डरिक, ललितविस्तर, महाकर्मविभङ्ग, महावस्तु आदि ग्रन्थय् चैत्यस छत्र छायेगु पुण्यं चक्रवर्ती जुइगु, सुगति प्राप्त जुइगु, निर्वाण तक्क लाभ जुइगु खँ उल्लेख जुया च्वँगु कथं चैत्यस छत्रं कुइकिगु परम्परा न्ह्यानावयाच्वँगु खः । थुगु छत्र चैत्यया अभिन्न अंग मखु । दातापाखे चढेयाःथाय् जक छत्र दइगु खः । गुइतःया हे गःसि चिभालय् थुजागु छत्र मदु ।

छत्रया च्वय् च्वामुगु गजू छुना तःगु दु । छत्रया द्यःने हानं छगू अम्वसाहाः दयेका उकि द्यःने कलस व उकि द्यःने च्वामुसे च्वँगु मणिरत्नया आकृति दयेका तःगु दु । गजूया थुगु भाग हिन्दु वा बौद्ध न्ह्याग्गुंनं देगलय् दइगु कथंहे खः । थुकि दुगु पूर्णकलशया अर्थ ज्ञानया पूर्णता

खः । उकि द्यःने दुगु मणिया अर्थ शून्यता ज्ञानयात महारत्नया पद वियातःगु खः ।

चिभाःस प्रतिस्थापित मूर्ति व अन्य कलाकृतिया वर्णन

थुगु चैत्यय् नं अन्य चिभालय् थें तुं पञ्चबुद्ध मध्ये प्यम्ह बुद्धपिनिगु मूर्ति प्यकुने स्थापना याना तःगु दु। पूर्वय् अभिताभ, दक्षिणय् रत्नसम्भव, पश्चिमय् अक्षोभ्य व उत्तरय् अमोघसिद्धि निस्वनाः तःगु दु। अद्भूत रूपं थ्व चैत्यय् अक्षोभ्य बुद्ध व अभिताभ बुद्धया दिशा हिइका तया तःगु दु। थथे अक्षोभ्य बुद्ध पश्चिम दिशाय् व अभिताभ बुद्ध पूर्व दिशाय् तःगुया कारणया विषयय् विभिन्न विद्वान् पिनिगु फरक फरक धापू दु।[xiv] अर्थ पूर्ण रूपं थुकथं दिशा हिला तःगु खः वा जीर्णोद्धारया झ्वलय् अन्जानवस

थथे जूवंगु खः वा अन्य कारणं खः - थ्व विषयस स्पष्ट कारण लुइकेया लागि थप अन्वेषण यायेगु बाकि हे दनि। पूर्व स्वकेमाम्ह अक्षोभ्य तथागत पश्चिम स्वका तःगुया कारण वसुच्चशील महाविहारया मूल गन्धुरीदेवता अक्षोभ्य चुलंचु लाकेया लागि दयेका तःगु खःला धैगु अनुमान जक यायेफु। अक्षोभ्य स्थापना यानातःगु थुगु पश्चिम पाखेया देगःचाया प्रमुखत्व क्यनेया लागि थुम्ह अक्षोभ्यया च्वःप्वाः च्वय् पञ्चबुद्ध अंकितगु लोहँया तोलं नं तयातःगु दु। थ्व वाहेक चैत्यया प्यकुने प्यँगः देगःचा दयेका थी थी बुद्ध बोधिसत्वपिं निस्वना तल। इसान कोण (उत्तर - पूर्व) य् पद्मपाणी लोकेश्वर, आग्नेय कोण (दक्षिण-पूर्व) य् च्वँगु मूर्ति तज्ज्यागुलिं स्पष्ट मजू, नैऋत्य कोण (दक्षिण-पश्चिम) य् धर्मचक्र मुद्रा बुद्ध, वायव्य कोण (उत्तर - पश्चिम) य् पद्मपाणी लोकेश्वर निस्वना तःगु दु।

गुइतःया बहिःविहार लिसे सम्वन्ध

गुइतःया वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार निगूलिं बहीया मूल गन्धकुटीया चुलँचु मिलेयाना छगो छगो तग्वःगु चैत्यत निर्माण याना तःगु दु। थनया स्वँगू बहिःविहारया संरचना स्वयेबले न्हापा वर्गाकारया छगू हे जक बही निर्माण जूगु खनेदु। कालान्तरय् थुगु बही निगू भागय् विभाजन जुगु व थुकि मध्यय् निगूगु ब्व नं निगू विहारया रूपय् विभाजन जूगु स्पष्ट जू। थथे विभाजन जुइ न्ह्यो थनयागु विहारया स्वरूपया अनुमान प्रमाण कथं विचाःयायेबले थुगु विहार चक्कंगु चुक दया तःधिकः जुइक दयेकातःगु कास्यमूर्ति सहितया तज्जागु देगः दुगु गुसतल नामं प्रख्यातगु विहार जुया च्वँगु खः। विभाजनं लिपा लिपांगु कालय् बच्छि विहारया ब्वयात प्रथम श्री महाविहार नामं प्रचलित जुगु खःसा ल्यँदिनिगु बच्छि ब्वया पश्चिमपाखेया ब्वय् निर्माण जूगु विहारया नाँ गुस्तल महाविहार व पूर्वपाखे निर्माण जूगु विहारया नाँ वसुच्चशील महाविहारया नामं प्रचलित जुल। थुकथंया विहारया विभाजन गुवले जुल धका अनुमान जक याये फइ, तथ्य प्रमाण लुइके मफुनि। ने.सं. ३९९ या तधँ बहिःया मू देगः दुने भविष्यब्याकरण मुद्रा बुद्धया पादपीठया अभिलेखय् तक्क हाल धया वयाच्वँगु प्रथम श्री महाविहार नाँ प्रचलनय् मवनिगु सिदु। थुगु अभिलेखय् 'तत्र प्राच्यां दिशि गुसतलो नामरम्यो विहार ...' धका उल्लेख जुया च्वँगु दु (वज्राचार्य, २०५६ - पेज ६१)। हिटी फुसेच्वँगु चिभाः व गःसि चिभा निग्वलं लिपा निर्माण जूगु निगू विहारया चूलँचु निर्माण जुया च्वँगु जुया थुपि चिभाः त गुस्तल महाविहार व वसुच्चशील महाविहार निमार्ण जूवले हे वा थुपिं विहार त निर्माणं लिपा तिनि निर्माण जूगु स्पष्ट जुइ।

थुगु धान्याराश्याकृति चैत्य (हिटी फुसे च्वँगु चैत्य) वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार निगुलिं बहीया संघ दुजः पिनि देगुद्यः (कुलदेवता) या रूपय् मानय् याना वसपोलपिं पाखें देपुजा कुन्हु कुलपूजादि कर्मकाण्ड न्ह्याकावयाच्वँगु दु। थुकिं नं थ्व चिभाःया वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार लिसे क्वात्तुक्क सम्वन्ध दु धैगु स्पष्ट जू।

इतिहास व प्राचीनता

थुगु चैत्य गुवले निर्माण जुल धैगु विषय अभिलेख प्रमाणया अभावया कारणं तिथि मिति क्वःछिइ मफु। अथे नं थ्व चैत्यस स्थापना याना तःगु मूर्तिकलाया शैली, लोहँया जात आदि व थ्व हे शैलीं निर्माण जुया च्वँगु गःसि चिभाःस दया च्वँगु अभिलेख पाठ पाखें निम्नानुसार छुमां कायेफु।

१. **तःगो चिभा दयेकेगु परम्परा -** नेपाःया बौद्ध वास्तुकला इतिहासय् थ्व शैलीया तग्वः चिभा देयेकेदु परम्परा प्राचीन कालय् आपालं दुगु व मल्लकालया उत्तरार्द्धय् थुजागु चिभाः दयेकेगु

परम्परा म्हो जुयावंगु खने दु । स्वयम्भू महाचैत्य, खास्ति चैत्य व चावहीया धन्द्वँ चैत्य लिच्छिविकालय् हे निर्माण जूगु खँ स्पष्ट जूसां लिच्छिवि अभिलेखे गनं नं थुपिं चैत्य तयेगु उल्लेख खनेमदु । केवल विहारया नाँ जक उल्लेख जुया च्वँगु दु । इतिहासकार पिन्स थुकिया अर्थ थुकथं अनुमान याःगु दु । भारतया विहार निर्माण परम्पराय् विहार नापं तगो चैत्य दयेका चैत्ययात विहारया हे अभिन्न अंगया रूपय् काइगु खः । साँची स्तुप, नालन्दा महाविहारया संरचना आदि आपालं थुकिया उदाहरण त भ्किसं खंके फु । तिवारी (२००१ पेज ६५) या धापू कथं लिच्छिविकालय् उल्लेख जुया च्वँगु शिवदेव विहार धैगु खास्ति चैत्य हे खः व चाविहार धैगु आः या धन्द्वँ चैत्य स्थान हे खः । गुइतःया विहारय् लुया वःगु ई.सं ५४० या लिच्छिवि अभिलेखं थन विहार निर्माणया गतिविधि लिच्छिविकालय् जुइधुकुगु खँ प्रमाणित जूगु अनुसार थुपिं तग्वः चैत्य त नं उवलेया विहार निर्माण परम्परानुसार उकथं हे विहारया अभिन्न अंग कथं लिच्छिविकालं निसेँ हे दया वया च्वँगु धैगु अनुमान याये फु ।

२. **प्रस्तर मूर्तिकला** - वसुच्चशील महाविहारया न्ह्योने च्वँगु थुगु चैत्यस प्रतिस्थापित पञ्चबुद्ध मूर्ति लिच्छिविकालया मखुसां चैत्यया नैऋत्य कोण (दक्षिण-पश्चिम कुँ) य् च्वँगु देगःचाय् स्थापना याना तःगु मूर्ति खुगूगु शताब्दीया लिच्छिविकालीन प्रस्तरकला खः । अथेहे छगू हे पहःलँ दयेका तःगु गुस्तल महाविहारया न्ह्योने च्वँगु 'गःसि चिभाः' या मूर्तित लिच्छिवि शैलीया दया च्वँगु दु । थ्व बाहेक थुगु चैत्य लिसे स्वाना च्वँगु च्यागः चैत्य नं शैली कथं लिच्छिवि कालया जुया च्वँगु दु । गुस्तल महाविहारया न्ह्योने दुगु गःसि चिभाःस दुगु ने.सं. ३६८ या अभिलेखं थुगु चिभाः थकुरी वंशकालय् हे निर्माण जुइ धुकुगु प्रमाण खः ।

ऐतिहासिक व साँस्कृतिक महत्त्वं जाःगु थुगु गुइतःया तग्वः चिभाः दर्शन पूजन परिक्रमा याना ज्ञान वृद्धि पुण्य वृद्धि यायेगु उत्तम पुण्यक्रिया खः । भ्की पूर्वाचार्यपिन्सं त्वता थकुगु थुजाःगु सम्पदा सम्वन्धी सिकेगु, सयेकेगु, अनुसन्धान यायेगु व थुकिया संरक्षण याना सद्धर्म चीरस्थायी याना तयेगु कुतः दक्व सकलपिं पाखेँ जुइमा । चिरं तिइन्तु सद्धम्मो ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

राजवंशी शंकरमान, २०२८, कान्तिपुर ओंबहालटोल ओंबहालबारीको शिलालेख, प्राचीन नेपाल, पुरातत्व विभागको मुखपत्र, अंक १६, श्रावण २०२८ (July 16 1971), पुरातत्त्व विभाग, काठमाडौं http://himalaya=socanth=cam=ac=uk/collections/journals/ancientnepal/pdf/ancient_nepal_16_04=pdf

राजवंशी, श्याम सुन्दर, २०७२, पाटन गुइतबहीको अप्रकाशित लिच्छविकालको अभिलेख, अभिलेख वर्ष ३३ पूर्णाङ्क ३३, राष्ट्रिय अभिलेखालय

वज्राचार्य, हेराकाजी, २०५६, गुइतःया बहिःविहार संघ (छगू अध्ययन, दीपावती पुस्तकालय, गुइतः, यल ।

शाक्य हेमराज, २०५०, चैत्य थःगु आत्मकथा (संक्षिप्त परिचय, बेखाराज वज्राचार्य, वनवाहा, यल ।

Gutschow, Neils. 1997. *The Nepalese Caitya - 1500 years of Buddhist Votive Architecture in the Kathmandu Valley.* Lumbini International Research Institute.

Regmi, D.R., 1966. *Medieval Nepal Part IV*, author, Patna

Snodgrass, A. 1992. *The symbolism of Stupa,* Motilal Banrasidass, Delhi

Tiwari, S.R., 2001, *The Ancient Settlements of the Kathmandu Valley.* CNAS, TU.

Tucci Giuseppe, 1932. *Stupa: Art, Architecture and Symbolism,* Aditya Prashan Delhi.

पाद टिप्पणी

[i] मूल देगः पुनःनिर्माणया भ्वलय् मूल गन्धुरी देवताया पादपीठया ल्यूलेया भागय् लुयावःगु लिच्छिविकालीन अभिलेखय् लिच्छिवि सम्वत ४६४ (अर्थात् ई.सं. ५४०) उल्लेख जुया च्वँगु दु ।

[ii] ने.सं. ७६० या काठमाडौं ओम्वहाल स्थित शिलालेख (राजवंशी, २०२८)

[iii] ने.सं. ७५७ या क्वावहालया अभिलेख (Regmi, 1966 pg 69)

[iv] ने.सं. ६५६ या सुवहाल अभिलेख (Regmi, 1966 pg 3)

[v] ने.सं. ६६६ या सुवहाल अभिलेख (Regmi, 1966 pg 6)

[vi] ने.सं. ७३९ या यनमुगल, पाटनया अभिलेख (Regmi, 1966 pg 55)

[vii] पं. अमृतानन्द वन्धजुं वेलायतया विद्वान् ब्रायन हडसनयात ने.सं. ९३५ स च्वयाः ब्युगु धर्मकोष संग्रहः स थी थी आकार प्रकारया आधारय् चैत्ययात ४४ थी कथं वर्गीकरण याइगु खँ उल्लेख जुगु दु । (शाक्य हेमराज, २०५० पेज ४८)

[viii] हाल थुपिं मध्ये निगः चैत्य खुया यंके धुंकुगुलिं न्हुगु चैत्य पुनर्स्थापन याना तःगु दु ।

[ix] 'धातु गर्भ' धाःगु थ्वहे खँग्वः अपभ्रंश जुया श्रीलंकाय् डागोवा धायेगु यात । अनलिं अंग्रेज तयेसं थुकियात प्यागोडा धायेगु यात ।

[x] *'...अनुजानामि, भिक्खवे, पञ्च लेणानि - विहारं, अड्ढयोगं, पासादं, हम्मियं, गुह''न्ति।' (विनयपिटक - चूल्लवग्गो पाली - सेनासनक्खन्धकं २९४ - अर्थ - न्याथी कथंया वासस्थान च्वनेत अनुमति बिया च्वना - विहार, अध्ययोग, पासाद, हम्मिय व गुहा)*

[xi] १) प्रमुदिता भूमि, २) विमला भूमि, ३) प्रभाकरी भूमि, ४) अर्चिष्मती भूमि, ५) सुदूर्जया भूमि, ६) अभिमूखी भूमि, ७) दुरंगमा भूमि, ८) अचला भूमि, ९) साधुमती भूमि, १०) धर्ममेघा भूमि, ११) समन्तप्रभा भूमि, १२) निरूपमा भूमि, १३) ज्ञानवर्तीवज्रभूमि

[xii] स्वयम्भू चैत्यया त्रयोदशभूमि वृताकारयाना दयेका तःगु खः सा हर्मिकाया च्वसँ पञ्चबुद्धया पञ्चकुल अंकित हर्मिका पत्र (हलःपौ) तयातःगु दु ।

[xiii] न्यागू तगिं दुगु यात श्रावकभूमि चैत्य, न्स्येगू तगिं दुगु यात प्रत्येकभूमि चैत्य, भिन्छगू तगिं दुगु यात महायानभूमि चैत्य, भिन्स्वगू दुगुयात वज्रयानभूमि चैत्य धाई ।

[xiv] वज्राचार्य हेराकाजी (२०५६) या धापू कथं थुगु प्रकारका स्थापना स्वपूर्वया अवधारणा कथं याना तःगु खः । पूजादि कर्मकाण्डयाइबले बज्राचार्य पिन्सं थःगु न्ह्यःने लाःगु थापं याना तःगु दिशायात पूर्व मानय् याईगु खः । थ्वहे ल्याखं थुगु चैत्यया न्ह्यःने चुलंगु लागु वसुच्चशील महाविहारयात मूल अथवा पूर्वया दिशा माना याना थुकथं पूर्वाभिमुख जुइमाम्ह अक्षोभ्य बुद्ध पश्चिमाभिमुख याना तःगु खः । थुकथं धाये बले पूर्वदिशाया जवय् दक्षिण मानयेयाये माःगु तर थुगु चिभालय् दक्षिणाभिमुखम्ह रत्नसम्भव व उत्तराभिमुखम्ह अमोघसिद्धिया दिशा हिइका मतः। केवल अक्षोभ्य व अभिताभ बुद्धया जक दिशा हिइका तःगु खनेगु ।

मेगु धापू कथं थुगु चैत्यया निर्माण पञ्चबुद्धया सिद्धान्त बाँलाक्क स्थापित मजुनिवले निर्माण जुगु जुया थुकथं दिशा फरक जू वंगु खः ।